

QAACCEESSA QABIYYEE DARASHII
QONNAAN BULAA GODINA HARARGEE
BAHAA AANAA QARSAA

TASFAYEE DABOCHIIN

YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA KOLLEJJII NAMOOMAA,
QO'ANNOO AFAANII, JOORNAALIIZIMIIFI QUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII

HAGAYYA, 2009/ 2017

FINFINNEE

QAACCEESSA QABIYYEE   DARASHII
QONNAAN BULAA GODINA HARARGEE
BAHAA AANAA QARSAA
TASFAYEE DABOCHIIN

GORSAAN: ADDUNYAA BARKEESSAA (Dr.)

WARAQAA QORANNOO DIGRII LAMMAFFAA (MA) AFAAN
OROMOOFI OGBARRUU BARSII SUUN GAMISAAN GUUTACHUUF
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORIIF
DHIHAATE

YUUNIVARSITIITII ADDIS ABABAA KOLLEEJJII NAMOOMAA,
QO’ANNOO AFAANII, JOORNAALIIZIMIIFI QUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII

HAGAYYA, 2009/ 2017

FINFINNEE

Yuuniivarsiitii Addis Ababaaa

Dhaabbata Qorannoo Digrii Lamaffa

Waraqaa qorannoo ulaagaa digrii lamaffaa (MA) barnoota afaaniifi og barruu Oromoo guutachuuf Mata duree Qaacceessa Qabiyyee Darashii Qonnaan Bulaa Godina Harargee Bahaa Aanaa Qarsaa irratti qophaa'ee adeemsa barbaachisuu guute dhihaate

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa_____ Mallattoo_____ Guyyaa_____

Qoraa keessaa_____ Mallaattoo_____ Guyyaa_____

Gorsaa_____ Mallattoo_____ Guyyaa_____

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Baafata.....	i
Axeereera.....	i
Galata.....	ii
Hiika jechoota.....	iii
Boqonna Tokkoo: Seensa Qorannichaa.....	1
1.1 Ariirrata Qorannichaa	1
1.2 Ka’umsa Qorannichaa	4
1.3 Kaayyoowwan Qorannichaa.....	5
1.4 Faayidaa Qo’annichaa	5
1.5 Daangaa Qorannichaa.....	6
1.6 Hanqina Qorannichaa	6
1.7. Ibsa Moggaasaafi Haala waliigala HawaasaNaannaawa Aanaa Qarsaa.....	7
1.8 Maalummaa Darashii.....	9
Boqonnaa Lama: Sakatta’a Barruu.....	12
2. Seensa.....	12
2.1 Og afaan	12
2.1.1 Maalummaa Og afaanii	12
2.1.2 Akaakuu Og afaanii Hojii Misooma Qonnaattiin walqabatu	14
2.1.3 Faayidaa Og afaanii.....	15
2.2 Yaaxxina Qorannoo.....	18
2.3 Sakatta’a Barruu Walfakkii	19
Boqonnaa Sadii: Saxaxaafi Mala Qorannichaa	22
3.1 Seensa.....	22
3.2 Saxaxa Qorannichaa	22
3.3 Malleen Qorannichaa.....	23
3.3.1 Irraawwatamaa Qorannichaa	23
3.3.2. Madda Ragaalee Qorannichaa	23
3.3.3 Iddatteessuu	23

3.3.4 Meeshaalee Funaansa Ragaalee	25
3.3.4.1 Af gaaffii	25
3.3.4.2 Daawwannaa.....	26
3.3.4.3 Marii Garee.....	26
3.4 Malleen Qaacceessa Ragaawwanii	27
Boqonnaa Afur: Qaacceessa Ragaalee	28
4.1 Seensa.....	28
4.2 Qabiyyeewwan Darashii.....	28
4.2.1 Hamilee Guuzaa Jajjabeessuuf	28
4.2.2 Gorsa kennuuf	30
4.2.3 Masluufaatti Onnee Horuuf ykn Balaaleffachuuf	34
4.2.4 Komii Abbaa Guuzaarratti Qaban Ibsuuf	36
4.2.5 kabajaa hawaasa mul'isuuf.....	38
4.2.6. Hojiif hojjatame ibsuuf.....	41
4.2.7.Hamilee Dubartii Jajjabeessuuf	42
4.2.8. Hiyyumaa Balaaleeffachuuf	44
4.2.9. Abdii Mul'isuuf.....	45
4.2.10. Gaabbii Agarsiisuuf.....	48
4.2.11. Heera muruuf.....	49
4.3 Malleen Dubbii.....	51
4.3.1 Akaakuu malleen Dubbii.....	52
4.3.1.1 Malleen dubbii Fakkoommii	52
A. Fakkoommii naannoo /conventional symbolism	52
Boqonnaa Shan: Cuunfaa Qorannichaa, Argannoo Qorannichaa.....	57
5.1 Cuunfaa Qorannichaa	57
5.2 Argannoo Qorannichaa.....	58
Wabiilee.....	60
Dabaleewwan	

Axeereera

Qorannoon kun qaacceessa qabiyyee darashii qonnaan bulaa godina Harargee Bahaa aanaa Qarsaarratti xiyyeeffatu. Kaayyoon inni guddaan qorannoo kanaa ogafaan hawaasaa kun dhalootaa dhalootatti afaaniin darbaa dhufe. Kun ammo,akkuma qaroominni teeknooloojii hawaasaa guddachaa deemuu hanqina tokko tokkoo hindhabu. Kanumarraa ka'uun qorataan wanti ogafaaniin jiruu dagatamuu waan danda'uuf namoonni kan barreeffamaan jiruu dubbisanii irraa akka hubatan barreesuudhaan itti agarsiisuudha. Kana malees, nama mata duree kanarratti qorannoo walffakkaatu gochuu barbaaduuf akka wabiitti tajaajjiluu danda'a. Malli qorataan qorannoo kanaaf dhimma itti bahee mala akkamtaa (qualitativemethod) yoo ta'uu, maddi ragaalee manguddootas arraddoota Oromooti. Iddatteessuun qorannichaa iddatteessuu miti carraa keessaa Iddatteessuu akkayyoofi Iddatteessuu darbaa dabarsaa yoo ta'uu meeshaaleen odeeffannoon itti funaannamee afgaaffii hindaandeeffamne, daawwannaa fi afgaaffii marii gareerratti xiyyeeffachuun odeeffannoon qixa sirrii taheen guuramee jira. Afgaaffiifi mariin garee kun manguddoota aannichaattiif kan dhihaatuudha. Odeeffannoon malleen kanaan funaannaman qoqqoodamuun mala ibsaattiin/descriptive method/ fayyadamuun kan qaacceeffamee, ibsaafi hiikkaan itti kennamee jira. Kanamalees, faayidaan darashiin qonnaan bulaa keessatti qabu immoo, hojii dadhabsiisaafi nuffisiisaa (hiffachisaa) tahee tokkoo kan yoo nama tokkoon hojjatamee yeroo dheeraa, humnaafi baasii olaanaa gaafatu namoota guuzarratti hirmaatan hunda sisi'eessuu, jajjabeessuufi of dagachiisaa jalaa miliqsiisuun hojjachiisaa yeroo gabaabaa keessatti bu'aa guddaa argachuuf qooda olaanaa qaba. Akkasumaas, malleen dubbii fakkoommii kanneen darashii keessatti tajaajjilan addaan baasuun eeramee jira. Argannoo armaan olii kanarratti hundaa'uun argame ammoo, walaloon darashii kun kan jiruufi jireenya hawaasichaa akka daawwitiitti calaqqisiisuu, maalummaafi eenyummaa qonnaan bulaa Harargee ifatti baasuun beeksiisuu, kan dhaloota dhufuuf kallatti itti agarsiisuuf tajaajjiluu leecceelloo ummata Oromooti. Kanamalees, safuu, kabajaa, duudhaa, jaalala, hawwii, fedhii, ilaalchaa...dhalootaa dhalootaatti daddabarsuuf shoora olaanaa akka taphatu hubachiisa. Kanaafuu, walaloon darashii kun akka hinirraanfataamne barreeffamaan hambaa godhanii kaa'uu taha.

Galata

Kaayyoo qorannoo kiyyaa akkaan galmaan gahuuf yaada karaalee hundaan dadhabbi tokkoo malee akka abbaatti naa kennan gorsaa koo Addunyaa Barkeessaa(PhD) milkaa'ina qorannoo kanaaf shoora olaanaa waan taphataniif waaqayyoon umrii dheeraa haa kennu.

Itti aansuun haadha manaa koo aadee Yeshiharag Ababbaa osoo ofii hinbaratiin na barsiisuun sadarkaa kanarratti naan gahan galata ishee kafalee ofiirraa xumuruu hindanda'u.Kanaaf. waaqayyoon nagayaafi umrii dheeraa akka kennuuf hawwiifi fedhii kooti.

Kana malees,hiriyyoota koo kanneen mana barnoota Qophaa'ina Qarsaa keessatti wajjiin hojjannuu hunda odeeffannoo waa'ee qorannoo ilaalchisuun yaada waljijjiiruun hubannoo naa kennaniifi meeshaalee bareeffamaaf barbaachisan hunda naa gumaachuun na cinaa dhaabbatan mara haa galatooman. Milkii gaariin iddoo hundatti hawwaaf!! Galatoomaa!!

Hiika jechoota

Afeelama.....	gosa marqaa tahee kan gosoota midhaan kanneen akka boqqolloo,qamadii,garbuufi mishingaarraa tolfamu
Babaxxii.....	guftaa/gosa shaashii kan jibrii halluu adda addaa qabu/
Booyraa.....	gamtaa Jaldeessa
Buna imee.....	buna hinbilchaattiin/ corqaa/
Buraanaa.....	gosa citaa kan midhaan quncursu
Caayaa.....	da'o ykn muka gaaddisa qabu kan namoonni guuzaaf yaamaman jala taa'an
Dadisa.....	du'aa'ii yeroo maatii tokkoo keessa namni ykn beeyladaan Dhukkubsate kan Rabbii itti kadhatan
Dalluu lafaa.....	lafa gabbattuu waa hunda biqilchituu
Dukkoo.....	gosa faaruu tahe kan yeroo mooyyee tumaan kan faarfamu
Hagaayyii.....	gocha yeroo midhaan olguddatanii jilba namaa gahan kan itti akaafamuudha(Qotamuu)
Hiccinnii.....	s.yeroo mishingaan tumamuu waan xixxiqqoo keessa bahuu
Hoojjaa.....	shaayii aannan,hashara bunaafi sooggiddarraa tolfamuu
Ka'aba.....	gocha yeroo midhaan olguddatanii dheerina mudhii namaa gahan kan itti akaafamuudha(qotamu)
Kuyyooboo.....	lafa ol kaatuu/tulluu/
Miinyee.....	ganda gaaraa

Muuyoo.....	gowwaa
Niinni.....	biyya
Nikaa.....	wa'ada jireenyaa bultii jaarsaafi jaartii
Qarqartoo.....	lafa gafaa ykn hinqotamiin
Qarxaa.....	lafa gafaa ykn hinqotamiin
Qarxii.....	jimaa urata ykn jimaa gaggaarii
Qunnee.....	galaana guddaa
Sagaruur.....	gosa biqiltuu
Shoobdoo.....	gosa afoolaa kan yeroo mishingaan tumamuu
	shoobdamuuykn shoobdisaniidha

Boqonna Tokkoo: Seensa Qorannichaa

1.1 Ariirrata Qorannichaa

Dhalli namaa turtii gabaabduu addunyaa kanarratti jiraatu keessatti eenyummaa, maalummaafi gulantaa guddina isa karaalee addaa addaattiin ofii of kan ibsuu hambaalee mataa isaa qabu. Adeemsa jireenya isaa keessattis bu'a ba'ii hedduu keessa dabarsuun isaa ragaaleen ni addeesu. Afaan, aadaa, duudha, seenaa, ogafaan...muraasa eeruun nidanda'ama. Isaan kunneen keessa inni duraa afaani. Afaan maalummaa, eenyummaa, haala jiruufi jireenya isaa/saba tokkoo / kan biroorraa adda baasuun eeruurratti gahe guddaa waan qabuuf aadaa wajjiin hidhata cimaa qabu. Aadaan ammoo wantoota hawaasa tokkoo keessatti jiruufi jireenya guyyayyuu keessatti mul'atan kanneen akka gadaafi gammachuu, jaalalaafi jibbiinsa, mo'achuufi mo'atamuu, beelaafi quufa, qananiifi gadadoo, amala gaariifi gadhee kan kana fakkaatan of keessaa qabu. Afaaniifi aadaan hawaasa keessatti uunkaa og barruufi ogafaaniin calaqqisiifaman.

Ogafaan sadarkaa guddina hawaasni tokkoo irra jiru ibsuurra darbee maalummaa, eenyummaa, qaroominaafi kan kana fakkaatan waliitti cuunfuun agarsiisuurratti gahee olaalaa qabu. kuufamni ogafaanii kuniis beekumsa nuti namummaan qabnu bal'isuufi hariiroo hawaasni tokkoo hawaasa biroo wajjiin qabullee akka biliqqii jireenyaatti ifa baasuun agarsiisa. Akkasumaas, ogafaan gaarummaafi gadhummaa, tokkummaafi garaa garummaa amaloota hawaasa keessatti argaman kanneen fudhatama qaban ciminaan akka itti fufan gochuun ykn kanneen fudhatama hinqabne akka balaaleeffataman gochuun to'achuurratti gahee olaanaa qabu. Kuniis nama ta'uun qaama dhala namummaa ta'uu waan taheef, maalummaafi eenyummaa ilma namaa guutumatti ogafaan irraa fagachuun akka hindandeenye mul'isa. Hunda caalaa, ogafaan ilmi namaa taliigaa hawaasa keessatti qabu gad fageenyaan akka hubatu gochuurra darbee eessaa akka maddeefi garamitti akka deemuu kallatti agarsiisuurratti bu'aa hangana hinjedhamne qaba. Jaarraa Jaarraa W.B fi W.B Yaadatee. (1999:149,171_172)

Ogafaan akkuma maqaa isaarraa hubachuun danda'amutti barreeffamaan osoo hinta'iin afaaniin kan dhalootarraa dhalootaatti darbaa deemuu maalummaafi eenyummaa saba

tokkooti. Maalmmmaafi eenyummaa saba tokkkoo ogafaanirraa madduun deebi'ee sabummaan isaa calaqqisiifama. Calaqkeen eenyummaa kan tokko tokkoo namaa jiruufi jireenya keessati gochafi yaadaan agarsiifatu. Waa'ee eenyummaa (identity) ilaalchisee yaanni odeeffannoo toora interneetirraa argamee yoo ibsu, “ Identity is the qualities, beliefs, personality, looks and or expressions that make a person (self identity),” jedhu. kuniis eenyummaa jechuun waan namni tokkoo namummaan ulaagaa guuttachuun argatu kanneen akka amala, amantaa, sansakaa (haala waligala namni tokkoo qabu kanneen akka haala sochii qaamaa isaa, haala itti nyaatu, uffatu, itti dubbatu ...) yaada, ilaalchaafi kan kana fakkaatu walitti cuunfamanii maalummaa isaa ibsuun namoota biroorraa adda isa baasuu jechuudha. (<http://www.enm.wikipedia.org/.../identity>. May 14, 2015).

Faayidaa ogafaan hawaasa tokkoof qabu cuunfaa yaada kanaa yoo kaa'u, dhalli namaa ogafaniitti gargaaramee walbarsiisa, duudhaa, hooda, seenaafi haala jiruufi jireenya hawaasaa toora qabsiisa, nifooyyeessa, waa'ee eenyummaa isaa addunyaaf itti calaqqisiifata, itti bashannanaas, ittiin walbashannansiisuufi hawaasni bifa ammayyaattiin lafa kanarratti amantiin, seeraafi heeraan, tooftaalee adda addaan akka walbulchuu kan dandeessisuu beekumsa ogafaaniirraa maddeeni jedhan. Georges and Jones .(1995: 314) .

Ogafaan barachuun of barachuudha (of beekuudha) of beekuun ammoo hawaasaafi naannoo ofii sirriitti addaan baasuun ija ofii ijaan millachuudha. Yaaduma kana hayyoonni kunneen .(1995:17). irratti taliigaa /faayidaa/ ogafaan hawaasa keessatti qabu yemmuu ibsan .“ ... it is the case that oral literature implicit world views, principles and themes are made explicit,” jedhan. kuniis ogafaan hubannoo hawaasa tokkoofi ergaa isaan dabarsuu barbaadan osoo homaa irraa hinhanbsiin ykn hindhoksiin akka saaxilu ykn ifa baasu agarsiisa jedhan. Kana jechuun ogafaan daawwiitti hawaasni tokkoo maalummaa, eenyummaafi naannoo isaa ittiin of ilaalu akka tahe hubachiisa.

Ummanni Oromoo aadaa, duudha, hooda, seenaa, maalummaafi eenyummaa isaattiif iddoo guddaa qaba. Kabajaafi jaalala onnerraa buqaatee qaba. Kabajaa fi jaalala aadaa, seenaafi eenyummaa isaattiif qabu karaalee adda addaattiin ibsata. Karaaleen ittiin ibsaman kunneeniis duudha hawaasa (spiritual culture), meeshaalee aadaa (material culture), aartii sochii qaama (performance folk art) fi ogafaan (oral literature) jechuun iddoo afuriitti qoodaman.

Ummanni Oromoo gaddaafi gammachuu, jaalalaafi jibbiinsa, mo'achuufi mo'atamuu, beelaafi quufa, qanaanniifi gadadoo, amala gaariifi gadhe kanneen kana fakkaataniifi ittiin bulmaata seeraafi heeraa, misoomarratti hamilee hojiif qaban gamtaan waljajjeebeessuufi kanneen biroos ogafaaniin ibsata. Hawaasa Oromoo keessatti ogafaan afaaniin dhalootaarraa dhalootatti afseenaa, mammaaksa, hiibboo, faaruu, sirba, weedduu, geerarsa, mirriisaafi darashiin darbu. Karaaen ittiin daddarbu kanneen ogafaaniif miidhagina kennuun hawwataa taasiisuudha.

Ogafaan Oromoo keessaa sirbi isa tokkoo yoo ta'u, godinaalee Oromiyaa adda addaa keessatti haala adda addaattiin kan dhihaatuufi moggaasa garaagaraa (kan aadaafi ammayyaa) kan qabu. Qabiyyeen bu'uura isaanii garuu hedduu addaan hinfagaatu. Akka Godina Harargee Bahaa weedduufi faaruun hedduminaan kan jiran yoo ta'uu, isaan keessa beekkamoon shaggooyyee (kan aadaa fi ammayyaa), Mirriisa, Darashii, Geerarsa, Shoobdoo, Faaruu (kan yeroo daa'ima sossobanii, dukkoo, loonii, kan yeroo diroo raasanii, aadaafi amantii) kanneen biroos kaasuun ni danda'ama

Gosa ogafaan ummata Oromoo Godina Harargee Bahaa keessa tokkoo kan ta'e darashiin (darasiin) akkamitti akka moggaafameefi yoom darashamuu akka eegalamee ragaan sirrii ta'e jiraachuu baatuullee darashiin hojii misoomaa wajiin kan walqabatu tahe kan ummanni Oromoo gamtaan yeroo lafa dongoru, shanyii facaasuu fi lafa akaafuu ittiin walonnachiisaa laafaa jajjabeessuuf, hamilee wal kakaasuuf, itti walbashannansiisuufi jalaa miliquuf (to escape) itti fayyadamaa turuu, ammaas itti fayyadamaa jiruufi gara fuula duraas kan itti fayyadamuu ta'uu seenaan ni addeessa. Fakkeenga Shoobdoo, Shaggooyyee, Darashii mirriisaa... Kuniis hojii nama tokkoon ykn dhuunfaan yoo hojjatame dadhabsiisaafi nuffisiisaa tahe namoota gamtaan hojjatan sissi'eessuufi jajjabeessuun qofaan yeroo gabaabaa keessatti bu'aa guddaa argachuuf tajaajjila. Walaloon darashii yaada keessa ofii baassuun karaa ittiin ibsataniidha. Yaaduma kana ilaalchise yoo ibsu, maalummaa walaloo daran bitineessuun yoo ibsu, walaloo jechuun jechoota filatamoo tahaniin yaada bal'aa dabarsuun kan jiruuf jireenya bu'aa ba'ii keessatti muuxannoo qabnuun hubannoo naannoo keenya ittiin dhandhamuudha. Walaloon kamiyyuu bifa walaloo fi amala walaloo of keessa qabu. bifni walaloo bo'oo (toora) fi keeyyata (stanza) yoo tahan, amalli walaloo ammoo safara /meter/, dhikkisa /Rhymth/, walunnata /Rhyming/ fi yeedaloo qabaachuun mul'ata

sammuu miira nama keessatti uumuun yaada hiika qabeessa / interpret/ dabarsuu danda'uudha. Graw Hill. (2002).

Kanaafuu, walaloon darashii ergaa cimaaa fi bal'aa kan baatu ta'ee, ummata naannichaa biratti kabajamaafi jaalatamaa ta'uun isaa qorataan qorannoo kana keessatti kaa'ee jira .

Walaloon darashii kan yeroo qarxaa dongoruu darashamu yaada bal'aa fi bilchaataa kan ofkeessa qabuufi inni kun toora lama lamaan qindaa'uun kan amaloota walaloo kanneen akka safaraa,dhikkisaaa,walunnataafiyeedaloon miidhagee kan dhihaatuudha.Kuniis aadaa ummatichaa calaqqisiisuurratti gaheen qabu daangamaleessa.Kan jechuun dameewwan ogafaanii keessaa darashiin darashamu kan seera, heera, duudha, hooda, muuxannoo, ilaalcha, amantii, jaalalaafi jibbiinssa, ciminaafi maslufummaa jiruu fi jireenya hojii qarxaa dongoruurratti qaban karaa ittiin waliif dabarsaniidha .

1.2 Ka'umsa Qorannichaa

Ogafaan muuxannoo bu'aa ba'ii jireenya hawaasni tokkoo kan maalummaa fi eenyummaa isaa akka daawwiittiitti of ittiin ilaaluudha. Qabeenyi hawaasa kun dhaloota dhalootatti afaaniin darbaa dhufe.Kun immoo,hanqina tokko tokkoo hindhabu.Akkuma qaroominni teeknooloojii guddachaa adeemuu ogafaan jijjiramaa deema.Kanumarraa ka'uun qorataa darashii hawaasa Oromoo godina Harargee bahaa aanaa Qarsaa kana bal'inaan qorachuun hojiiira oolchuuf wantoota isa kana kakaasan inni duraa, wanti afaaniin jiru dagatamuu waan danda'uuf,namoonni kan barreeffamaan jiru dubbisanii irraa hubachuu nimala. Akkasumaas, nama mataduree kanarratti qorannoo walfakkaatu gochuu barbaaduuf ka'umsa nita'a.

Bifuma kanaan qorannoon kun gaaffiilee ka'umsaaf tahan akka armaan gadiitti deebiisuuf yaale:

- Qonnan bulaan naannoo Harargee akkamiitti hijiirra oolcha?
- Malleen dubbii fakkoommii walaloo darashii keessatti maalfa ?
- Qabiyyeeleen darashii qonnaan bulaa Harargee maalfaa?

1.3 Kaayyoowwan Qorannichaa

Qorannoon kun kaayyoowwan gooroo fi gooree ni qaba.

Kaayyoon Gooroo

- Qabiyyeelee darashii qonnan bulaa Harargee qaacceessuu

Kaayyoo Gooree

- Qonnaan bulaan naannoo Harargee darashii akkamitti akka hojiirra oolchuu ni addeessa.
- Malleen dubbii fakkoommii darashii keessatti maalfaa akka tahan ni eera.
- Qabiyyeeleen darashii qonnaan bulaa Harargee maalfaa akka tahan ni ibsa.

1.4 Faayidaa Qo'annichaa

Ogafaan leecceelloo /qabeenya/ hawaasa tokkooti. Kuniis qabeenya hawaasa tokkoorratti qorannoo gaggeessuun haala jiruufi jireenya hawaasa, aadaa, duudha, seenaa hawaasa beekuudha. Akkasumaas, maalmmaafi eenyummaa hawaasa tokkoo hubannoo qabaachuudha. Hayyuun Finnegan. (1970 :519). kitaaba isheerratti, "Oral poetry is very essential to understand the society's way of life," jedhu. Ogafaan adeemsa jiruufi jireenya guyyaa guyyaatti mul'atu beekuuf barbaachiisaadha. Kuniis hawaasni tokkoo jiruufi jireenya bu'aa ba'ii guyyaa guyyaatti isa mudatuufi iffaajjee fala kennuuf adeemsisu hubachiisa. Itti dabaluu hayyuu Addisu .(1998: 8) yemmuu ibsu "The systematic study of Oromoo folklore can create a condition for a better understanding of their society," jedhu. Ogafaan hawaasa Oromoo qorachuun maalummaafi ijaarsa eenyummaa hawaasa ofii hubachuurra darbee faayidaa hawaasa kanaaf qabu agarsiisuurratti kan haala mijjeessu ta'uu ibsa .

Faayidaaleen qorannoo kanaa, aadaa, duudha, seenaa, maalummaafi eenyummaa hawaasa kanaa barreeffamaan waan hinjirreef barreessuudhaan hawaasa biro wajjiin walbarsiisuudha. Leecceelloon kun ammo akka hinirraanfatanne hambaa hawaasaa gochuun kaa'uudha. Inni biraa darashiin kun sirna barnootaa keessatti haammatamee haala ga'umsa qabuun kennamaa akka hinturree ni hubatama. Kanaaf, sirna barnootaa keessatti qindeessuun yoo kenname dhaloonni itti aanuu naannoo isaarraa ka'uun waan baratuuf, eenyummaa isaa

hubachuufi ofiitti amanuu cimsachaa deemuu ni danda'a. Kana tahuu baanaan of dagatee barnoota ormaarraatti rara'ee hafuun miidhaa akka qabu ni hubachiisa. Kanaafuu, ogafaan Oromoo Harargee kana qorachuufi sirna barnootaa keessatti akka haammatamuu gochuun aadaa Oromoo tursiisuuf bu'aa guddaa qabu

1.5 Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun kan gaggeeffamuu Godina Harargee Bahaa Aanaa Qarsaa keessatti yoo ta'u, gosoota ogafaanii keessa “ Qaacceessa qabiyyee darashii qonnaan bulaa Harargee anaa Qarsaa” kan jedhu irratti xiyyeeffata. Qorannoon kun silaa godinaalee lamaan /Harargee Bahaafi Dhihaa/ aanaalee jiran mara irratti gaggeeffamee bu'aa olaanaa fiduu danda'a ture. Kana gochuuf ammoo namoota baay'ee, yeroo dheeraafi baasii guddaa waan gaafatuuf ulfaataadha. Kanumarraa ka'uun qorataan Godina Harargee Bahaa Aanaa Qarsaa qofaarratti daangeeffamee jira. Aanaan Qarsaa lafa bal'aa waan taateef bulchiinsa magaalaa 3 fi arraddoota baaddiyyaa lakkoofsaan 35 tahan qabdi. kanumarraa ka'uun isaan kanneen keessaa arraddoota 10 /kudhan/ irratti qorannoo kana gaggeessuuf filadheen jira. kuniis baay'inni ummataa arraddoota kanneen keessa jiran warren hafan bakka bu'uu ni danda'an jedhe waaniin amanefi iddoo hojjii idilee kiyyaaf dhihoodha.

1.6 Hanqina Qorannichaa

Qorannoon tokkoo gaggeeffamee galma barbaachisu gahuuf adeemsaafi bu'aa ba'ii hedduu keessa darbuun dirqama. Qorataan osoo hojjii qorannoo hineegaliin /hinjalqabiin / dura beekuu akka qabu kan isa jalaa dhokateemiti. Kanumarraa ka'uun, wantoonni qorannoo kana keessatti akka hanqinaatti mudachuu danda'an keessa warren bu'uura tahan kanneen armaan gadiiti.

- Qorannoon kanaan dura mata duree kanarratti hojjatame mana kitaabaa keessa jiraachuu dhabuu ykn haaraya tahuu isaati .
- Hawaasni baaddiyyaa haala yeroo irraa ka'uun odeeffannoo kennuurratti shakkii qabaachu.
- Qorannoo kanaaf odeeffannoo /data/ argachuuf Yuunivarsiitti Haroo Mayaa fi Dire Dawaa akkasumaas odeeffannoo kenniittoonni lafa fageenyarratti argamu.

- Godina Harargee Bahaa keessaa aanaa Qarsaa qofarratti waan xiyyeeffateef,aadaa hawaasa sanaa walbarsiisuuf qofa kan dhihaateefi kan aanoota biroo waan hinkaafneef,qorannoon kun hanqina qaba.

1.7. Ibsa Moggaasaafi Haala waliigala HawaasaNaannaawa Aanaa Qarsaa

Namni walaloo saba tokkoo qorachuu barbaadu haala qubiinsa ummtaa,jiruufi jireenya, seenaa, amantii, hooda, duudha, afaaniifi aadaa hawaasa xiyyeeffannoon keessa galchuun barbaachisaadha.

Ibsa moggaasa “Qarsaa” jedhu ilaalchise yaanni waajjirraalee Mana Qopheessafi waajirraa Aadaa fi Turizimii aanaa Qarsaa ragaa tokko tokkoorratti hundaa’uun kennan quubsaa tahuu baatullee qorataan waa’ee moggaasa Qarsaa daran gadifageenyaan qorachuuf manguddoota biyyaa bira deemmuun cimsachuuf murteessa ta’uu hubate. Manguddoonni biyyaa waa’ee moggaasa “Qarsaa” bifa armaan gad kanaan ibsan, “Bara durii nama maqaan isaa Qarsaa jedhamuutu laga raaree bal’oo magaala tana kaasee arraddaa Sodduu_Awjimjim_ Dooluu Salaama keessa darbuun aanaa Haroo Mayaatti baatu keessatti maatii isaa wajjiin qubatee jiraachaa ture. Moggaasni magaalaa Qarsaa ykn aanaa Qarsaa kuniis namichuma maqaan isaa Qarsaa jedhamurraa fudhatameetti moggaafame.(Yusuuf Muumee Abdii 15-4-2009fi Usmaa’il Abdii 17-8-2009 afgaaffii adeemsiifame.)

Walumaagalatti , yaanni waajjirraaleen lamaan kennanii fi kanneen manguddoonni biyyaa laatan wajjiin kan wal fakkaatu tahuu qorataan jala deemmuun qoratee mirkanneefatee jira.

Haalli moggaasa kanuma tahee,Aanaa Qarsaa kun Finfinneerraa lafa fageenya km dhibba afuriifi torbatamii shan /475/ gara bahaa biiftuu Godina Harargee Bahaa keessatti argamti. Akkaataan taa’umsa kallatti Aanaa Qarsaa yoo ilaalamu gara Kaabaatti bulchiinsa kaawunsilii Dire Dhawaa,Kibbaan aanaa Kurfaaclee,Dhihaan aanaa Calanqoo fi Bahaan aanaa Haroo Mayaattiin daangeefamtee argamti . Haalli taa’umsa lafa ishee kan harka caaluu gaaraafi tulluu kan akka sansalataa walqabatu tahee darbee darbee lafa ooyruu babal’oo /raaree/ ni qabdi.Akka odeeffannoon Waajjirra Misooma Qonnaarraa argameetti aanaan kun haalli qilleensa lafa ishee baddaa,badda daree fi gammoojjiidha. Bal’inni aanaa kanaa yoo shallagamuu lafa heektaara 54,494/kuma shantammii afuriifi dhibba afuriifi afurtamii afur/kan qabdu yoo taatu, hawaasni aanaa jiruun isaanii kan hundeeffame qonnarrati.

Mishingaa, boqqolloo, garbuu, qamaddii fi jimaa oomishuun beekamti. Haalli qilleensa ishee kuduraa fi muduraaf mijjataadha.

Aanaan kun bulchiinsa magaalaa sadi (3)fi arraddoota baaddiyyaa soddonii shan (35) yoo qabaatu gama dhaabbiilee tajaajjila hawaasummaa kanneen akka Mana Barumsa Sadarkaa tokkooffaa lakkoofsaan 101 , Mana barumsa sad. 2ffaa 3 fi Mana Barumsa Qophaa'ina Qarsaa 2 qabdi. Kana malees,mana yaalaa ilaalchise Keellaa Fayyaa 37 fi Buufata Fayyaa 7 kan qabduufi akkasumaas dhaabbiilee tajaajjila awaasummaa kanneen akka Bishaanii, Ibsaa,daandii Baaddiyyaa, Mana Baankii Daldalaafi Qusannaa Oromiyaa tokkoo tokkoo kan qabduu tahee haalli qilleensa ishee jireenyaaf mijjataadha.

Odeeffannoon waajjirraa hawaaummaa irraa argameen baay'inni ummataa dhiira 105, 944 fi dubartii 104,261 akka waliigalaatti 210,0205 qabdi. Aanaa kana keessatti sabaafi sablamoonni yoo jiraataniis kan harki % 99 Oromoo yoo tahan, harki tokkoo ammoo sablamoota. Sablamoonni kunneeniis Amaara, Guraagee,Tigree fi Walayitaaffaadha. Aadaan hawaasa kanaa keessa jiruus kan nama hawwachiisuudha. Kanaas yoo jennu aadaa yoo namni tokkoo dhukkubsatee fi harka qalleeyyii tahe walgargaaruun mana yaalaa geessu,wajjiin nyaachuu, waljaalachuu, waliin jimaa qama'uu, waliif do'aa'ii /Rabbii kadhachuu/ fi kkf akka fakkeenyaatti kaasuun ni danda'ama. Kana malees Aanaan Qarsaa hordoftoota amantii kanneen akka amantii muslimaa, Ortodooksiifi pirootistaantii ni qabdi. Isaan kunneen keessa kan harki % 99 tahan hordoftoota amantii musliimaati. Kanneen hafan immoo hordoftoota amantii birooti.

Godina Harargee Bahaa keessatti wanni osoo hinibsiin bira darbuu hindanda'amne dhimma jimaati. Jimaan gosa biqiltuu keessaa tokkoo ta'ee madda galii guddaa qonnaan bultoota tahuun tajaajjila.Kanamalees,jimaan hojjii qonnaarratti qonnaan bulaan si'aa'inaan akka hojjatu kan qaama cimsuudha.Akkasumaas mana taaziyaa oo'isuuf, sirna aadaa fuudhaafi heeruma daran cimsuufi miidhagsuuf,hawaasa ganda tokkoo waliitti qabuun Rabbii itti kadhachuufi kanneen kana fakkaataniif jimaan godina Harargee bahaa keessatti kabajaafi jaalala guddaa qaba. (Afgaaffii obboo Yusuuf Muumee Abdii 15-05-2009 adeemsiifame.)

1.8 Maalummaa Darashii

Ummanni Oromoo Harargee Bahaa akkuma ummata biroo kamiyyuu aadaa, duudha, gaddaafi gammachuu,jaalalaafi jibbiinsa, beelaafi quufa,jagnummaafi luynummaa,amala gaariifi gadhee, seeraafi heera bulmaataafi bu'aa ba'ii jiruufi jireenya guyyayyuu kan ittiin ibsatu dameewwan ogafaanii hedduu qaba. Kanneen keessa mirriisa, darashii, dhiichisa, shoobdoo, heellee, heellamaa...kkfakkatan eeruun ni danda'ama. Dameewwan ogafaanii armaan oliitti eeraman keessa tokkoo darashiidha.Darashiin akkamiitti moggaasa maqaa kana akka argateefi yoom darashamuu akka eegalamee beekamuu baatuus abbaan leecceelloo ummata Harargee akka tahee ifa. Qabeenya ummataa waan taheef, yeroo jalqabaa darashamuu kan jalqabees ummata Oromoo Harargeeti. Darashiin ummata Harargee biratti beekkamaafi jaalatamaadha.Yaada bal'aafi bilchaataa ta'e waan dabarsuuf aadaa, maalummaafi ijaarsa eenyummaa hawaasichaa calaqqisiisurratti qooda olaanaa akka qabu manguddoon biyyaa ni ibsu.

Akkuma hawaasni Oromoo ogafaan adda addaattiin ergaa isaa dabarsu, ummanni Oromoo Harargee darashiin yaada isaa dabarfatu.Kana jechuun ogafaaniin /darashiin/ seeraafi heera, hoodaafi duudha, mudannoofi muuxannoo, amantii, siyaasa, dinagdee, maalummaafi eenyummaa sabaa hojii qonnaarratti walonnachiisaa laafaa jajjabeessuu, hamilee walkakaasuu, gorsa walii kennuu, qurrama/komii/ qaban itti ibsachuuf,dubartiif kan darashamuu, masluufa ittiin arrabsuufi cimina hojii hojjachuu karaa ittiin waliif dabarsuudha.

Darashiin adeemsa mataa ofii qaba. Kuniis nama uumamaan dandeetti fi gahumsa walalleessu qabuutu darasha malee namuu akkuma fedha ofiitti lafaa ka'ee darashuu hindanda'u. Namni jalqaba darashuu ykn eegaluu manguddoodha. Maamksaan “ Boroo ofii abbatu dongora”akkuma jedhamu, dhimma irratti darashamu kana kan karaa saaqu ykn qabsiisu manguddoo biyyaati. Haaluma manguddoon darashtuun qaamonni hafan(namoota guuzarratti hirmaatan) jalaa qaban.

Namni darashii darashuu gandoota hunda keessa osoo hintaiin ganda tokkoo tokkoo keessa jira. Abbaan guuzaa guyyaan hojii / qarxaa dongoruu / osoo hingahiin dura nama dandeetti darashii darashuu qabu ni kadhata. Abbaan guuzaa namicha /nama kadhataame / kanaaf tajaajiloota adda addaa kanneen akka aannan,dammaa, dhadhaafi nyaata gaggaarii akka sooratu taasisa. Kuniis guyyaan guuzaa sun sagaleen nama darashuu ykn laagaan isaa akka

hinfannaafannee (sagaleen isaa akka tolu) duraan dursee namichi kun tajaajjila akka argatu abbaan guuzaa ni taasisa. Kana malees abbaan guuzaa namicha darashu sana jimaa gaggaarii akka qama'uu afeerata.

Adeemsi darashii inni biroo gosti tokkoo waliitti ni darashan,Kana jechuun hojii qarxaa dongoruu keessatti fincila hojii ykn hamilee hojii qaban kakaasuun walonnachiisaa laafaa jajjabeessuun nuffiifi dadhabii malee gamtaan jaalalaafi gammachuudhaan hojii isaanii akka hojjatan taasisuudha. Kun immoo,isaan akka wallolan ykn hijjaa walirratti qabataniimiti.Akkasumaas, jechoonni akka komii walirratti kaasuu,walarrabsuu, waa'ee masluufaafi niitii boosatti mul'isan jiraatan illee hijjaa walirratti qabachuufi walloluun hinjiru.

Ijoolleen guuza walgaheerratti darashuun dhorkaadha.Kuniis darashiin bilchina sammuu nama darashuu kan gaafatuufi ergaa gadfageenyaa waan qabuuf ijoolleen sirriitti hubachuu hindandeessu. Kanamalees, ijoolleen dongoraa olkaasanii gafaa dongoruuf humna hinqaban.Walaloon darashii nama dandeetti qabuun yemmuu darashamuu ijoolleen hoo!! jechuun sagalee isaanii olkaasuufi hoo'isuuf jalaa qabuun ni darashan.

Darashiin kan darashamu manguddoo biyyaa ykn nama dandeettifi gahumsa darashuu uumamaan qabaatu darasha. Seerri kun ammo ogafaan biroorraa darashii darashamuurratti ni cima.Kaayyoon afwalaloo darashii inni guddaan hojii dadhabsiisaafi nuffisiisaa tahe tokkoo yookiin hojii qarxaa dongoruu kana kan nama tokkoon yoo hojjatame ykn yoo nama dhuunfaan hojjatameellee kan baasii guddaa,yeroo dheeraafi human olaanaa gaafatu tokkoo namoota guuzarratti hirmaatan sissii'eessuufi jajjabeessuun yeroo gabaabaa keessatti bu'aa guddaa argachuuf tajaajjila. Akkasumaas, walaloon darashii namoota guuzaan hojii qarxaa dongoruurratti hirmaatan daddamaqsuuf, hamilee hojiif qaban kakaasaa laafaa jajjabeessuun jalaa miliqsiisaa akka hojjatan gahee olaanaa qabu.Kun immoo, ijaarsa eenyummaa qonnaan bulaa keessatti maalummaa fi eenyummaa isaa ibsuurratti qooda guddaa qaba.

Darashiin akkaataa ittiin jalqabamuufi xumuramu ni qaba. Abbaan darashuu hirmaatoota isaattiif akkamiitti isa jalaa hordofuu akka qaban karaa buusa. Namoonni guuzaaf argaman garee gareetti qoqqoodamuun qooda fudhachuun hirmaatan. Namichi darashii darashuus isaan hunda tokko tokkootti maqaa walaloo keessatti galchaa yaamuun ykn dhahuun fedhii

hojiif qaban kakaasuun qarxaa dongoruurratti akka ciman taasisa. Haaluma kanaan, namichi darashu, Aduun dhiite galgalaa loowwan galanii mistijaabaa... jechuun buufata ykn bo'oo duraa yemmuu jalqabuuf, warren hafan immoo hoo!! jechuun sagalee olkaasuun jalaa qabu. Itti aansuun walalleessaan toora lamaffaa, Aliyyii keenya, Aduun dhiite hindeebinee waa xiqqoon harka saama...yoo jedhu hirmaattoonni hoo!! jechuun dongoraa iddoo tokkootti olkaasuun gara dachiitti deebisuun qotuudha. Haaluma kanaan walduraa duubaan darashuun hamilee walkakaasuun, kan laafaate waljajjabeessuun, walonnachiisaafi walbashannansiisaa... guyyaa guutuu hojjachaa oolan.

Darashiin kan darashamu ykn kan walalleessu nama dandeetti uumamaan qabu malee namni kamiyyuu bakka, yeroofi nama barbaade wajjiin darashuu hindanda'u. Namichi darashii darashu nama tokkoo tahuullee namni akka isaatti dandeetti uumamaan qabu darbee darbee gargaaruu danda'a. Garuu gamtaan jalaa qabuun ykn iddoo tokkootti dongoraa olkaasuun hurrubaan ykn sochii qaamaattiin agarsiisaa lafatti deebisuun dongoruudha. Kana malees, gareen tokkoo darashuu yoo xumuruu gareen biraa dabree waliif eeguun kan biroof dabarsuudha. Yeroo darashiin darashamuu qurrama /komii/ waliirratti kaasuun ,walarrabsuun, masluufummaa ykn dabeesummaa nama tokkoo waliitti mul'isuun jiraatuullee hijjaa waliirratti qabachuun ykn walloluun mancaa waliirratti kaasuun akka aadaatti dhorkaadha;ni balaaleffatama. Dubarttoonni gandaa hojii haadha guuzaa guyyaa guutuu gargaaruun hojjachaa oolan. Kanamalees, isaan kunneen yeroo galgalaa waariirratti namoota guuzarratti hirmaachaa oolaniif irra deebi'anii nyaata qopheessuun nyaachisan.(Aadam Usmaan Sadiiqoo 17-8-2009fi Jamaal Musaa 23-6-2009) afgaafii adeemsifame.)

Adeemsa qarxaa dongoruu kanarratti walaloon darashii haala safar, dhiiksa, walunnataafi yeedaloo uumuu danda'uun sagaleefi sochii qaamaa walsimsiisuun haala hawwachiisaa, miidhaginaafi ofiitti nama harkisuu danda'uun dhihaata.

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

2. Seensa

Qorannoon tokkoo gaggeessuuf murteessan qorataan qorannoo isaa yaada hayyootaattiin deegaramuun dhiheessuudha. Yaanni kun mata duree qorataa kan deegaruu ykn kan mormu ta'uudhaan akka dhihaachuu qabu Dastaa .(2013 : 96) irratti ibsee jira. Karaa biraattiin ammoo faayidaan sakatta'a barruu inni biraa kanneen hojjatamaniin walqabsiisuun, mormuu, deegaruu, cimsuufi qaawa mul'ate agarsiisuudhaan qorannichaaf ka'umsa kan ta'e adda baasuudha. Addunyaa Barkeessaa .(2011:57).

Kana malees, barreeffamoota ammaan duraa kan mata duree qorannichaattiin walitti hidhata qaban sakatta'uun argannoowwan hojii qorannoottiif barbaachisan gabbisuudha. Haaluma kanaan qorataaniis mata duree qorannoo kanaa kan tahee qaaceessa qabiyyee darashii haala qonnaan bulaa kan jedhuun walqabatee qabxiwwan maalummaa ogafaan kana jalatti kaa'uun tooftaa hayyoota adda addaattiin barreeffaman sakatta'uun qindeessuun dhiheessuurratti bu'uureffatu. Kanumarraa ka'uun qabxii mata duree kana waliin eeramuu danda'an kanneen akka maalummaa ogafaanii, akaakuu og afaanii, faayidaa og afaaniifi kanneen kana fakkaatan sakatta'uudha.

2.1 Og afaan

2.1.1 Maalummaa Og afaanii

Og afaan jechuun gosa ogummaa keessa isa tokkoo tahee aadaa, duudha, eenyummaafi seenaa hawaasa tokkoo haala miira fakkii sammuu namaa keessatti uumuu danda'uun dhalootaa dhalootatti afaaniin kan darbuudha. Yaanni tokkoo ogafaan jedhamuuf, hojii kalaqa sammuu tahuu qaba, jechootafilatamoofi yaada bal'aa ibsaniin dhihaachuu qaba, bashannansiisaa waan nama barsiisu qabaachuu qaba, Awwal .(2013 :49).

Og afaan jechuun akkuma maqaa isaarraa hubachuun danda'amutti barreeffamaan osoo hintaane afaaniin dhalootarra dhalootatti darbaa kan dhufe, yeroo ammaa kan darbaa jiru, gara fuula duraattiis kan darbu damee aadaa saba takkooti. Ogafaan dubbatamaa tahuusaa Asafaa Tafarraa (Wiirtuu jildii 4, 1991:127) yoo ibsu,” Og afaan hima; dubbatama /oral /.

Himniis jecha. Jechi bu'uura.Waloo qara.Waloon walaloo ijaara,” jechuun afaaniin daddarbanaa ogafaanii mirkanneessuun walaloo barreeffamaattiif bu'uura akka tahe ibsa.

Uummanni tokkoo qalamaafi waraqaan osoo wal hingahiin dura naannoo itti argamuutti ykn jiraatutti jiraachuu eega jalqabee kaasee jiruufi jireenya isaa keessatti waan isa qunname tokkoo, qarroomaafi guddina irra gahe, ilaalcha uumamaafi saba tokkoo, addunyaafi mataasaattiif qabu hunda kanneen itti ibsu keessa og afaan isa duraati. Kana jechuun dur dur osoo barreeffamni hin jalqabamiin dura dhalli namaa yaada, ilaalcha, ergaa, falaasama, fedhiifi abdiisaa, gaddaafi gammachuu qabu ogfaaniin dabarsa jechuudha. Kanuma bu'uura gochuu hayyittiin Finnegan (1970)Ogafaan ummanni bal'aan osoo waan tokko hinbarattiin qabeenya kuufateedha kan jettuuf. Itti dabaluun hayyuun Austiin .(1994). gama isaattiin ogafaan handhuura daandii jireenyaafi lubbuu aadaa ummataati jedha.

Yaaduma kana Melakna .(2006 :13). irratti yemmuu gabbisu, “Oral literature refers to hirval heritage of man kind transmitted from generation to generation by words of mouth,” jechuun ibsa. Kuniis ogafaan akkuma maqaa isaa himiinsa afaanii/dubbii / kan dhalootaa dhalootatti darbu ta'uu isaa mul'isa. Haaluma walfakkaatuun hayyuun Dorson. (1972 :1) “ Gosti jalqabaa ogafaan ykn aartii jechaa ykn og barruu dubbiiiti.Asjalatti achi as dhufteelee dubbii dubbataman,sirbaaman,sagaleeffaman kanneen caasaalee durdurii mul'isaniitti ramadamu.” Birkiin guddaan tokkoo kan gosoota / bifaalee/ adda addaa qabu seeneeffamoota gosaati (oral narrative). Birkiin biraa,sirbaykn afwalaloo gosaati (oral poetry) ; hundee isaa ykn kanneen ittiin walfakkaataniidha.” jedha. Kanumaan walqabate hayyuun Bukenya. (1994 : 84) .irratti waa'ee maalummaa ogafaanii yoo ibsu, “ Oral literature is the heart of people's way of life.It is very soul of their culture,”jedhu. Akka yaada kanaatti, og afaan aadaa fi haala jiruufi jireenya saba tokkoo kan ibsu ta'uu agarsiisa.

Hayyuun Addunyaan Barkeessaa. (1999 : 166). irratti hiika og afaanii haala kanaan ibsu “Ogafaan jechuun ogummaa /wisdom / labata tokkoo kan biraatti afaaniin darbuudha. Fayyadama afaanii kan ilmi namaa uumaa, uumamaa, beekumsa natoofi baranee ittiin hubatuufi ibsu jechuuniis ni danda'ama. Kana malees, sochii miiraafi sammuu isaa keessatti lubbuu godhatee midhagina uffachiisee bifa qindaa'ina qabuun kan dhiheessu,sammuu kan dammaqsu uumee ta'uu isa ifa. ”Akkasumaas Jaarraa W. B fi W.B Yaadatee (2006:148). hiika ogafaan yoo tarreessan, “Ogafaan jechuun kan dhalootarraa dhalootati afaaniin darbu

hambaa ummataati. Abalummaan osoo hinta'iin, ummatummaan beekama. Namni mirga abbumaa falmatu waan hinjirreef jiruufi jireenya hawaasichaa keessaa waan madde fakkaata," jedhu.

Walumagalatti, yaada hayyoota armaan olii irraa hubachuu akkuma danda'amu, og afaan jechuun aadaa, amantaa, duudha, hooda, falaasamaafi seenaa saba tokkoo ibsuu kan danda'uu, ragaa aadaafi jireenya dhaloota darbee kan bu'uureeffatu hambaa afaan saba tokkoofi hiika ogafaanii haala darbiinsa, amalootaafi faayidaa hojii misoom qonnaarratti qabuun iddoo adda addaatti qooduu ni danda'ama. Haata'uu ammoo, qorannoon kun ogafaan hojii misooma qonnaarratti wajjiin walqabatu qofaarratti xiyyeeffatu.

2.1.2 Akaakuu Og afaanii Hojii Misooma Qonnaattiin walqabatu

Ogafaan hawaasa Oromoo keessatti kan hojii misooma qonnaattiin walqabatu akaakuu adda addaatu jira. Gosa ogafaanii tokkoo hojiirra oolchuuf yeroofi iddoo murtaa'e akka barbaachisu beekamaadha. Ogafaan hojii misooma qonnaa wajjiin walqabatuus yeroofi iddoo itti dhhaatu qabu. Ogafaan hojii misooma qonnaarratti dhihaachuu danda'an hedduu qabaatuus, qorannoon kun isaan muraasa kaasuun eeree jira. Shoobdoo, darashii, Geerarsaafi darashii kan kana fakkatan eeruu ni dana'ama.

Heelleen gosoota ogafaanii keessa tokkoo tahee yeroo gaa'ila ykn cidhaa, yeroo misoomaafi haala adda addaattiin hawwaniiif shamarran walitti qabamanii haala miidhagaafi miira namaa kakaasuuun kan taphatamuudha. Heelleen jiruufi jireenya hawaasa Oromoo keessatti maalummaafi ijaarsa eenyummaa sabaa calaqqisiisuurratti gahee olaanaa qabu. Heelleen godinaalee Oromiyaa keessatti haala adda addaattiin kan dhihaatu tahee ergaan isaattiis bifa waliitti dhufeenya qabuun kan dhihaatuudha. Gosti ogafaanii kan biraa shoobdoodha. shoobdoon gosoota ogafaanii keessa isa tokko ta'e kan yeroo mishingaa uuda taa'uu tumuuf deeman shoobdisaniidha. Akkaata itti shoobdisaniis namoonni guuzaaf yaamaman iddoo uuda mishingaa dhaqan. Erga uudaarra dhaqan booda garee sadii/afriitti/addaan qoodaman. Baay'inni namoota garee tokko keessatti argaman sadii ykn afur ta'uu danda'u. Erga walqoodan booda garee sadeen jaarsa ykn nama beeku tokkootu garee tokkoo keessa jalqaba. Sana booda gareen lamaan hafaniis darbee darbeen eegaluun waan jaarsi ykn namni beeku jedhe sana jedhau. Akkuma kanaan garee hundarraa jaarsi ykn namni beeku sun waan beeku

kan adda addaa jedha. Warri kaaniis akkuma jaarsi je’etti jalaa ja’an. Kana booda shoobdoo takka erga shoobdisanii booda akka jaarsi jedheetti shoobdessaa jedhan, sana booda gareen sadeen walduraa duubaan Hayyeeyyi bari jedhan. Kanamalees, calla, girdii fi goflee addaan baasuuf shoobdootu shoobdama. Geerarsi gosa ogafaanii keessa isa tokkoo tahee hojii misooma qonnaa wajjiin kan walqabatuudha. Kuniis, qonna bulaan hojii miooma qonaarratti wal onnachiisaa laafaa jajjabeessuufi hamilee walii kakaasuuf itti gargaarama. Yaaduma kana cimsuuf Addunyaan Barkeessa. (2016:180). irratti akkasiitti yoo ibsu, “Geerarsi qonnaa kan namoonni bu’aa qonnaarraa argatan, gufuu isaan mudate, tooftaa ittiin rakkoo isaan mudate furatan, fedhii qonnaaf qabaniifi wkf ittiin ibsataniidha”, jedha. Kanaafuu, geerarsi hojii misooma qonnaa keessatti gahee olaanaa kan qabuufi maalummaafi eenyummaa qonnaan bulaa ijaaruu keessatti iddoo guddaa qaba. Ogafaan biraa kan misooma qonnaa keessatti qooda qabu darashiidha. Darashiin gosa ogafaanii keessa tokkoo ta’e kan ummanni Oromoo yeroo lafa qotuu ykn dongoruufi harama haramu ittiin wal onnachiisaa laafaa jajjabeessuuf, hamilee walii kakaasuufi itti walbashannansiisuuf itti gargaaramuudha. (Ahmadiin muumee Musa 20-5-2009fi Fooziyaa Sheeka 20/8/2009 afgaafii adeemsifame.)

Walumagalatti ogafaan armaan olitti eeraman kanneen misooma qonnaarratti dhihaatan marti ummata Oromoo Harargee biratti kabajamaafi jaalatamoodha. Kuniis, hawaasni Harargee aadaa ,duudha, seenaafi muuxannoo dhaloota darbeerraa argate osoo irraa hinsharaffiin akkuma jiruutti maalummaafi eenyummaaisaa itti ibsata.

Walumaagalatti, akaakuun ogafaanii kanneen hojii misooma qonnaarratti dhihaatan martii ummata Oromoo Harargee biratti kabajamaafi jaalatamoodha. Kuniis hawaasni Harargee aadaa, duudha, seenaafi muuxannoo dhaloota darbee irraa argate osoo irraa hinsharaffiin ykn hinhir’isiin akkuma jiruutti maalummaafi eenyummaa isa ittiin ibsata.

2.1.3 Faayidaa Og afaanii

Og afaan akkuma kalaqa dhala namaa ta’e faayidaa adda addaa hawaasaaf ni kenna. Faayidaa og afaanii ilaalchisee hayyuun Hinseenee. (2010 :3). irratti yoo ibsu, “ Og afaan ijoolleef barumsaafi beekumsa afaaniittiif bu’aa guddaa kenna. Hubannoofi dandeetti waa qabachuu niguddisa, seeraafi miiidhagina afaanii ni barsiisa,” jedhe. Kun kan agarsiisuu og afaan irraa ijoolleen beekumsa adda addaa fi bilchina sammuu akka argatan taasisa. Akkasumaas og

afaan keessatti waan of tahaniif,of beekuus ni danda'ama. Adeemsi of beekuu umrii isaanii guutuu kan isaan wajjiin jiraatu waan taheef, namni ummataafi ogafaan isaa beekuu isaa hinbeeknee caalaa maalummaa fi eenyummaa isaa sirriitti addaan baasuun hubannoo akka argatu godha.

Ogafaan jiruufi jireenya hawaasa kamiyyuu keessatti gaddaafi gammachuu, jaalalaafi jibbiinsa, mo'achuufi mo'atamuu,beelaafi quufa ,qananiifi gadadoo,amala gaariifi gadhee fi kkf kan nama dhuunfaafi hawaasa ni agarsiisu.Akkasumaas,og afaan kan misooma wajjiin walqabatu tahee ummanni gamtaan yeroo lafa dongoruu,lafa akaafuufi shanyii facaasuu itti wal onnachiisaa laafaa jajjabeessuuf, hamilee walii kakaasuufi ittiwal bashannansiisaa jalaa miliiquuf /to escape/ ittiin gargaaramuudha. Haala kana keessatti hawaasni ogafaaniin walfaarsuu,walarrabsuu, komii walirratti kaasuu,walgorsuufi hamilee waljajjabeessuun maalummaafi eenyummaa isaa ittiin calaqqisiisuudha. Faayidaa ogafaan eenyummaa qonnaan bulaa ijaaruufi ibsuurratti qabu hayyuun Bukenya .(1994 :85). yoo ibsu, “ Oral literature impacts to the growing person useful cognitive, informative and effective skill which enable the person to life and to be useful member of society,”jechuun ibsa. Akka yaada kanaatti,namni tokkoo mallattoo nuffii tokkoo osoo hindhaggeessisiin hawaasa irraa ogafaan barachuufi sammuu isaa akka gabbifatu isa taasisa. Guddinni sammuu kun miseensi hawaasaa naannoo isaa akka gadifageenyaan sirriitti beekuu,walitti dhufeenya gaarii hawaasaa wajjiin akka qabaatu,sadarkaa waa xinxaalani hubachuu akka guddiftuufi ibsuurratti gahee olaanaa qabu.

Faayiddaan inni biraa qonnaan bulaa barsiisuudha. Hawaasni aadaa, seeraafiheera, jiruufi jireenya isaa akkasumaas naamusaafi tooftaa waliin jireenyaa ogafaaniin walbarsiisa.Yaaduma kana daran cimsuuf Jaarraa W.B fi W.B . Yaadatee. (1999:172) gamtaan akkas jedhu,“Ogafaan aadaa ummataa, seera, duudhaafi haala uffataa ni barsiisa. Amaloota fudhatama qaban ni barsiisa; ni jajjeebbeessa. Jiruufi jireenya guyyayyu keessatti jabaatanii hojjachuu; tokkummaa qabaachuu; arjoomuufi abshaalummaa ni barsiisa,”jedhan. Haaluma walfakkaatuun, hawaasni aadaa isaa faana bu'uudhaan ittiin walbarsiisa. Amala yaraan hawaasicha keessa akka dhabamuufi inni gaariin akka daggaagu yeroodhaa yerootti,sadarkaa sadarkaatti barumsa duudhaa isaarraa madde kenna. Adeemsa kana

keessatti seenaa, amantii, duudha, hoodaafi safuu hawaasaa kan dhaloota haaryaaf dabarsuudha, Geetaachoo .(2016). fi Addunyaa .(2016).

Kana malees, ogafaan qonnan bulaan jireenya nuffisiisaaykn hiffachiisaa jalaa akka boqotu ykn miliquu itti tajaajilama. Og afaan ummata Oromoo Harargee biratti kan misooma wajjiin walqabatu tahe kan hawaasni yeroo gamtaan ykn guuzaan lafa dongoruu itti walonnachiisaa laafaa jajjabeessuuf, hamilee walii kakaasuufi ittiin walbashannansiisuuf itti gargaarama. Kuniis qonnaan bulaan bu'aa ba'ii jiruufi jireenya guyyaa guyyatti isa qunnaamu irraanfachuuf, jireenya irra daddeebi'ameefi nuffisiisaa tahe keessa miliquufi miira isaattiin addunyaa biraa uumuuf ogafaaniitti fayyadama.Kana jechuun jireenya nuffisiisaa jalaa gara waan nama boqochiisuutti harkifachuu yaaluudha,Jaarraafi Yaadatee .(1999 : 171).

Ogafaan hojii misoomaa keessatti bu'aa guddaa qaba. Kuniis hojii nama tokkoon yoo hojjatamee dadhabsiisaafi nuffisiisaa tahe tokkoo, namoota guuzaarratti hirmaatan walaloo darashiittiin sisi'eessuufi jajjabeessuu qofaan yeroo gabaabaa keessatti bu'aa guddaa argachuuf tajaajila. Akkasumaas namoota daboon hirmaatan daddamaqsuufi hamilee hojiif qaban kakaasuun jalaa miliqsiisaa hojjachiisuuf iddoo guddaa qaba. Akkasumaas,Ogafaan rakkoo tokkoo jalaa miliquuf nama dandeessisa. Ogafaan aanntu baase jedhe namni dhuunfaan ogafaaniitti waamamuurraa kan dheessuufi kan ummataatti kan jedhamuuf keessa tokkoo qabanni isaa kana. Namni kamiyyuu haala keessa jiruun wal cinaa qabee ogafaan tokkootti dhimma bahuu danda'a. Kan hawaasa waan taheef ittiis hingaaffatamu.Kana malees jireenya guyya guyyaan jiraatu keessatti rakkoon nama mudachuu danda'a.Rakkoo kana gara ogafaaniitti deebisuun jalaa miliquuf itti gargaarama.Addunyaa .(2016). fi Misgaanuu .(2011).Kanaaf,walaloon darashii kanaan namoota amala akkanaa qaban ittii darashuun gorsuurra darbee maalummaaf iijaarsa eenyummaa hawaasichaa jibbaafi jaalala isaa baruuf kan nama dandeessisuudha.

Dararaan misoomaa firii akka tahuu

Walii wajjiin tahuun dalagatti ka'uu...hoo!! jechuun jala qabu.

Qonnaan bultoonni fedhiifi hawwii hojii misoomaa hojjachuuf qaban isaan keessatti akka abaaboo birraa dararee guddachuun bu'aa olaanaa akka mul'isu walaloo kanaan agrisiisee jira. Odeeffannoon kun afgaaffii obboo Umer muumee irraa 15-06-2009 argame.

Walumaagalatti, qonnan bulaan hojii misooma qonnarratti walonnachiisaa laafaa jajjabeessaa, hamilee walkakaasaa of dagachiisaafi walbashannansiisaa yoo hojjatee yeroo gabaabaafi baasii xiqqaan bu'aa guddaa argachuu ykn buusuu ni danda'a. Kuniis, ogafaan hojii hiffachiisaa/nuffisiisa/ tahe kan nama tokkoon yoo hojjatame dadhabsiisaa yeroo dheeraa, humnaafi baasii olaanaa gaafatu ogafaaniin sissi'eessaafi of dagachiisaa (jala miliqsiisaa) yoo hojjatan bu'aa guddaa akka argatan ibsa. Kun ammoo, qonnaan bulaan ijaarsa eenyummaa isaa keessatti gahee olaanaa qabu.

2.2 Yaaxxina Qorannoo

Yaaxinaaleen qorannoo qabxiilee qorannoo ogafaanii keessatti kaa'uu qabu keessaa tokko. Yaaxxina og afaanii ilaalchise Addunyaan .(20:58) hayyuu (Zoltan 2005:255) wabeeffachuun yemmuu ibsu, “ Sakatta'a barruu jalatti qabxiin dhihaachuu qabu inni biroo yaaxxina qorannoon sun irratti hundaa'uudha. Dhimmi kun karaa biraattiin qorannoo sanaaf dallaa ijaaruudha” jedha. Yaaduma kanarraa wanni hubatamuu qabu, qorataan waa'ee aadaa hawaasaarratti qorannoo gaggeessu mata duree qorannoo isaa faana kan deemu yaaxxina sirriifi bu'uura qorannoo isaaf mijja'aa kan tahe filachuun barbaachisaadha. Kanuma xiyyeeffannoo keessa galchuun qorataan kun yaaxxina tajaajilaa/Functional Theory/ fayyadamee jira.

Yaaxinni tajaajilaa yaaxxinaalee qorannoo ogafaanii keessa tokko ta'e faayidaa ogafaan hawaasaaf qabu irratti bu'uureefachuun kan qoratuudha. Dorson.(1972) Franz Boas wabeeffachuun yemmuu ibsu, yaaxxinni faayidaa ogafaan saba tokkoof akkamiitti akka tajaajilu ibsa. Haaluma kanaan yaaxxinni kun qaacceessa qabiyyee darashii ijaarsa eenyummaa qonnaan bulaa isaattif mijjataan waan ta'eef, ittiin gargaaramuun qorannoo isaa adeemsisee jira.

Yaaduma kana bu'uura gochuun ogafaan walaloo darashii hawaasa godina Harargee bahaa hojii misoomaarratti faayidaaykn tajaajila olaanaa qabu. Sirni walaloo darashii kan qarxaa dongoruu namoota guuzaaf ykn daboof yaamaman keessaa kan nama tokkoon darashamuu

yoo tahuu, kaayyoon walaloo darashii hojii dadhasiisaafi nuffisiisaa tahe tokkoo kan nama tokkoon yoo hojjatameellee kan baasii guddaa, yeroo dheeraafi human olaanaa gaafatu namoorra guuzarratti hirmaatan sagaleen sissi'eessuufi jajjabeessaa hamilee hojiif qaban kakaasuun yeroo gabaabaa keessatti bu'aa guddaa argachuuf tajajjila. Kanamalees, walaloon darashii hawaasa keessatti walgorsuuf, walqajeelchuuf, walirraa barachuufi walbashannansiisaa of dagachuun akka hojjatan gahee olaanaa qaba. kanumaan walqabachuun walaloon darashii aadaa, duudhaa, hooda, maalummaafi eenyummaa qonnaan bulaa calaqqisiisuurratti bu'aa cimaa qaba.

2.3 Sakatta'a Barruu Walfakkii

Qorataan tokkoo mataduree qorannoo isaattiin walqabatu kan duraan barreeffamee jiru sakatta'uun odeeffannoo dhimma isaattiin hidhata qaban waldorgomsiisuun walfakkiifi garaagarummaa isaan jidduu jiru hubachuuf gahee olaanaa qabu. Kuniis qorataan mata duree isaa qorannoowwan kanaan dura hojjatamaniin walbira qabuun ykn walqabsiisaa sakatta'uun falmisiisuu, mormuu, cimsuufi qaawwa jiru itti agarsiisuun yaada tokko jidduu baasuuykn qorannichaaf daangaa itti mul'isuudha.

Walaloon darashii gosoota ogafaanii keessaa tokko. Qorannoon darashii ilaalchisee kallattiin qorannoon irratti adeemsiifame baay'inaan jiraachuu baatuullee kanneen afaan Amaaraattiin iddoo walfakkaaturratti walaloo digirii tokkooffaafi digirii lamaffaa guutachuuf adeemsiifame irratti hojjatamaniifi qorannoo Awwal Sa'iid.(2013). gosoota ogafaanii keessaa walaloo darashii fudhachuun sakatta'amee jira. Isaan kanneen kan mataduree qorataa kanaa waliin walitti dhufeenya qaban kutaa kana jalaatti walbira qabaa sakatta'uun walfakkiifi garaagarummaa isaan jidduu jiru xinxaaluu fi ibsuuf karaa saaqee jira.

Buzuna Alii .(2001). Mataduree “Qaacceessa qabyee afwalaloo(oral literature) yeroo mishingaa tumuu Godna Harargee Bahaa Aanaa Qarsaa” jedhu Afaan Amaaraattiin qorannoo adeemsiisee jira. Qorannoon kun aadaa, duudha, hooda, seenaafi afaan ummata Oromoo Harargee Bahaa kan yeroo dheeraaf ukkamamee ture kana qorachuun hawaasa walbarsiisuuf godhamee jira. Kuniis qabiyyee afwalaloo addaan qoqqooduun odeeffannoo qaacceessuu, hiikuufi ibsuun qoratee jira. Walaloon kun bifaaniis qaacceessee jira. Kanamalees ergaa dhokataa kan hawaasa keessatti itti tajaajjilamaa turan ifa baasuun ibsee jira.

Walfakkiin qorannoo qorataa kanaafi Buzuna Alii ulaagaarratti tokkummaa qabu. Lamaanuu gosoota ogafaanii ta'uufi amala ogafaanii qabaachuun hojii misoomaa guuzaan ykn daboon hojjachuurratti akka hamilee namootaa kakaasuufi jajjabeessuun yeroo gabaabaa keessatti bu'aa guddaa argachuuf isaan tokkoo taasisa.

Garaagarummaan isaan jidduu jiru ammoo qorataan walaloo hojii misoomaa kan qarxaa dongoruu kanaaf maqaa /moggaasa/ darashii jedhuu moggaase. Kuniis maqaa hawaasni hojii qonnaarratti itti waliigaluuf moggaase taha. Buzuna Alii ammoo afwalaloo hojii misoomaa kan mishingaa tumuu shoobduu jechuu osoo qabuu, dogoggoraan darashii jedhee moggaasuun adda isa taasisa. Shoobdoo jechuun gosoota ogafaan Oromoo keessa tokkoo ta'e kan yeroo mishingaa uuda /oobdii/ taa'uu daboon tumuuf deeman shoobdisaniidha. Kana malees qorataan Afaan Oromoottiin yoo qoratu, Buzuba Alii immoo Afaan Amaaraattiin qoratee jira. Kuniis adda isaan taasisa.

Tigist Sanbaaa.(2005). digrii lamaffaa guutachuuf mataduree “Qaacceessa qabiyyee afwalaloo Oromoo waltajjii hawaasummaa haala afwalaloo salaalee” jedhurratti kan hojjatameedha. Kuniis gosoota ogafaanii keessaa tokkoo kan tahe afwalaloo Salaalee haala kamiin akka waldeegaruun waltajjii hawaasummaarratti godhamuu kan ibsame taha.

Waliitti dhufeenyi qorannoo Tigistiifi kan qorataa kanaa isaan lachuutuu gosoota ogafaanii tahuufi amala ogafaanii qabachuun isaan walfakkeessa.

Adda addummaan isaan jidduu jiruu kan qorataa qaacceessa qabiyyee walaloo darashii Harargee Bahaa kan hojii misoomaarratti dhihaatu yoo tahuu, kan ishee immoo qaacceessa qabiyyee walaloo Oromoo Salaalee kan waltajjii hawaasummaarratti dhihaatu tahuun adda isaan taasisa. Kanamalees, qorataan qorannoo kanaa meeshaalee aadaa hojii misoomaarratti yeroo afwalaloon darashii darashamuu barbaachisan kan eeraman yoo tahuu, kan qorattuu keessatti immoo hinhaammachiifne.

Awwal Sa'iid .(2013). mataduree “Mijuu Ogbarruu”jedhu keessatti gosoota ogafaanii kanneen Harargee Bahaa keessatti argaman haammachiisuun qopheessee jira. Qorannoon bifa kitaabaattiin barreeffame kun aadaa, duudha, hooda, seenaafi afaan ummata Oromoo Harargee bahaa yeroo dheeraaf ukkamamee ture qorachuun hawaasa naannoo wajjiin walbarsiisuuf iffaajjee(carraaqqi) adeemsifamee ture. Gosoota ogafaanii keessaa tokkoo

walaloo darashiiti.Darashiin kan hojii misoomaa wajjiin walqabatu tahee kan ummanni Oromoo gamtaan /guuzaan/ yeroo lafa dongoruufi lafa akaafuuf itti walonnachiisaa laafaa jajjabeessuuf, hamilee walkakaasuufi itti walbashannansiisuuf kan darashamuu tahuu ibsamee jira.

Tokkummaan qorannoo qorataafi Awwal Sa'id jidduu jiru, walaloon darashii kun hojii misooma qonnaarratti hawwasni Harargee bahaa gamtaan /guuzaan/ yeroo lafa (qarxaa) dongoruu waljajjabeessuufi hamilee walkakaasuuf kan itti fayyadamuu tahuufi qonnaan bulaan maalummaafi ijaarsa eenyummaa isaa ibsachuuf akka itti gargaaaramuu ibsuurratti isaan walfakkeessa.Kanamalees, isaan lachuu walaloo darashii amala ogafaanii akka qabu ibsuurratti isaan tokkoo taasisa.

Adda addummaan isaan jidduu jiruu immoo, kan qorataa walaloo darashii jiran hunda qabiyyeen qoqqooduufi qaacceessuun, hiikaaafi ibsa irratti kennee jira.Awwal Sa'iid immoo, tokko tokkoo walaloo darashiittiif hiika itti kennuun haa ibsumalee qabiyyeen qoqqoodee hiikaaafi ibsa hinkennine. Qorataan afwalaloon darashii caasaa hawaasummaa kessaa manguddoo biyyaattiin akka darashamuu,yoomeessa ofdanda'e akka qabuufi hojii misooma qonnaarratti meeshaalee aadaa barbaachisan hunda yoo eeru, Awwal Sa'iid immoo walaloo darashii eenyuun akka darashamuu, meeshaaleen aadaa barbaachisaniifi yoom hojiirra akka ooluu hinhaammachiifne.

Walumagalatti barreeffamni walfakkii kun qorataan matadureen isaa qorannoowwan kanaan dura hojjataman walbira qabaa sakatta'uun walfalmsiisaa mormuuykn deegaruun qaawwa jiru ittiagarsiisuun yaada tokkoo jidduu baasuudha.Akkasumaas,aadaa, duudha, hooda, seenaa, afaaniifi kabajaa ummanni Oromoo waliif qabu kan yeroo dheeraaf osoo hinbarreeffamne ture kana qorachuun ifatti baasuufi hawaasaan walbarsiisuuf kaayyoo guddaa kaayyeeffame ifaajjee cimaan irratti adeemsifamee jira. Kanamalees,ummanni Oromoo maalummaa,eenyumaafi haala jiruufijireenya isaa hawaasa biroottiif ittiin calaqqisiisuudha. Kanaaf,qorannoon barruulee walfakkii kuniis aadaa ummanni Oromoo Harargee bahaa qabu akka godinaaleen adda addaa walirraa qooddatan kan karaa banuudha.

Boqonnaa Sadii: Saxaxaafi Mala Qorannichaa

3.1 Seensa

Kutaa kana jalatti tooftaalee ykn malleen qorannoon ittiin gaggeeffaman ibsamee jira. Qorannoon kun mataduree qaacceessa qabiyyee darashii ijaarsa qonnaan bulaa godina Harargee bahaa aanaa Qarsaarratti yoo xiyyeeffatu, ogafaan kun immoo hawaasa kana keessatti gahee maali akka qabuufi qabiyyeen isaa maalirratti akka xiyyeeffatu addaan baasuuf kan gargaaruudha. Qorannoon gosa kanaa ogafaan irratti waan xiyyeeffatuuf, odeeffannoon bifa aloolaattiin/ field work /funaaname. Ragaan argachuuf immoo iddoo qarxaa dongoruurratti qaamaan argamuun ragaa dhugaa qabeessaafi fudhatama qabu daawwachuun namoota darashuurratti hubannoo gadfageenyaan qaban gaafachuun qorachuun barbaachisaadha. Dhimmi kun haala jiruufi jireenya hawaasichaa ykn amala hawaasa irratti waan bu'uureeffatuuf, isa kana qorachuuf mala odeeffannoo akkamtaatti /qualitativemethod /fayyadamee jira. Akkasumaas, malli kun dhimma qoratamuu sana ilaalchisee gaheen walaloo darashii maal akka ta'eefi akkamiitti akka adeemsifamaa jiru kan ittiin addaan baafamuu waan taheef, karaa ibsa akkamtaattiin /descriptive qualitative/ gargaaramuun aSddeefamee jira. Kana malees qorataan mala sanyaabsaatti / ethinographic method / gargaaramuun haala jiruufi jireenya hawaasichaa irratti argamu yeroo dheeraaf daawwachuufi akka hawaasichaatti wajjiin jiraachuun odeeffannoon walitti guuramee jira. Ittidabaluun haala adeemsa qorannichaa maal akka fakkaatu tarreeffamee jira.

3.2 Saxaxa Qorannichaa

Saxaxni qorannoo waliigala qorannichaa maal akka fakkaatuufi maal irratti akka bu'uureeffate kan to'atu. Yaada kana ilaalchisuun Addunyaa.(2011:63) Cohen, Mani On fi Morrison (2005:73) wabeeffachuun “Qorannoon tokkoo haala ibsuurratti kan xiyyeeffate yoo ta'e, saxaxni isaa ibsaadha. Kan ibsamuus odeeffannoo akkamtaarratti yoo hundaa'e, saxaxni isaa ibsa akkamtaatti (qualitative descriptive) ta'a” jechuun ibseera. Haaluma kanaan qorannoon kun gosa qorannoo qulqulinaarratti bu'uureeffatee mala qorannoo ibsaattiin odeeffannoo waan qaaccesseef, saxaxni kanaa saxaxa ibsaati.

3.3 Malleen Qorannichaa

Qorannoon kun mata duree kennameerratti hundaa'uun tooftaalee qorannichaa fi wantoota mala qorannichaa ifjaarsa tahuu danda'an fayyadame jira. Qorannoon gosa kanaa ragaalee bifa aloolaattiin /field work/ waan funnaanamuuf aadaa ibsurratti xiyyeeffata. Yaaduma kana Dasataan.(2010: 3). irratti akkas jedhu “ Qorannoo aadaa hawaasa wajiin walqabate gaggeessuuf qorannoo qulqulleeffataatti gargaaramuudha,” jedha. Qorannoon akkanaa kun mala odeeffannoo akkamtaa waan bu'uureeffatuuf, ibsa akkamtaattiin addeeffamee jira. Bifuma kanaan qorannoon kun gosa qorannoo qulqullinaarratti hundaa'ee odeeffannoo hawaasa irraa waan walitti guurateef, mala ibsaattiin addeeffamee jira.

3.3.1 Irraawwatamaa Qorannichaa

Odeeffannoo kennittoonni ykn warri irratti raawwatame jiraattoota arraddoota baaddiyyaa aanaa Qarsaa keessaa kanneen dhimma kanaaf filatamaniifi caasaa hawaasa keessa warren sadarkaa manguddummaatti argaman. Tooftaan odeeffannoo kennittoonni ittiin filataman ammoo. iddatteessuu mit carraati

3.3.2. Madda Ragaalee Qorannichaa

Qorannoon kun gaggeeffamuuf madda odeeffannoo beekuun barbaachisaadha. Madda odeannoo jalqabaa /duraa/ ta'anii kanneen keessatti hirmaatan manguddoota waa'ee darashii gadi fageenyaan beekan ykn hubannoo olaanaa qaban, namoota guuzaaf yaamaman keessatti hirmaachaa turaniifi kanneen qooda keessa qabaniidha. Kanaafuu, namoonni kunneen madda odeeffannoo tokkooffaa ykn madda odeeffannoo tahanii gahee ofii mataduree kanarratti warra bahanii jiran.

3.3.3 Iddatteessuu

Qorannoo keessatti madda odeeffannootti aanuun iddatteessuu / sampling / filachuun murteessaadha. Iddatteessuun filatame bakka tokko qofati osoo hin taane sadarkaalee adda addaatti ilaalama. Yaada kana hayyuun Flick. (2002: 61). irratti yoo deegaru,

The issue of sampling emerges at different points in the research process. An interview study is connected to the decision about which persons to Interview / case sampling / ... furthermore, it emerges with the decision about which of the interviews should be further treated. i.e transcribed and Interpreted (material sampling) . Finally, it arises when presenting the Findings; which cases or parts of texts are best used to demonstrate the finding (presentation sampling)

Akka yaada kanaatti, “qorannoon tokkoo yeroo gaggeeffamuu iddatteessuun namoota afgaaffiif dhihaatan ittiin filachuuf qofa kan itti fayyadamnu osoo hintaane bakka sadiitti itti gargaaramna. Jalqaba namoota odeeffannoo kennuu danda’aniitu filatama, Kanaan booda warreen odeeffannoo funaanname qaacceessuu, hiikuufi ibsuuf itti fayyadamna. Ragaaleen qaacceeffame bu’aan qorannoo erga beekkame booda qorannicha qaama dhimmi ilaaluuf dhiheessuuf kamtu akka dhihaatu kan ittiin filatamuudha.” Haaluma kanaan qorataan namoota afgaaffiif dhihaatan ittiin filachuuf qofa osoo hintaane, namoota beekumsaafi hubannoo gahaa waa’ee darashiirratti qaban jalqaba irraa guurate. Itti aansuun odeeffannoo funaanname iddatteessitoota biroottiif dhiheessuun qaacceessuu, hiikuufi ibsuu erga adeemsise booda qabiyyeelee adda addaa jalatti qopheessuun qaama dhimmi ilaalatuuf gabaasee jira.

Qorataan iddatteessuu yeroo filatuu mala mit carraatti dhimma baheera. Malli kun odeeffannoo kennittoonni kan filataman carraaniimiti. Kanaaf, qorataan iddatteessuu filachuuf mala adda addaatti fayyadamuu danda’ee jira. Haaluma kanaan malli qorataan iddatteessuu filachuuf dhimma itti bahe iddateessa akkayyoofi darbaa dabarsaadha.

Qorataan odeeffannoo funaannachuuf iddatteessuu akkayyootti gargaaramee jira. Dastan .(2013:136) irratti akka ibsuutti, “Yemmuu mala kanaan fayyadamne odeeffannoo funaannu odeeffannoo kennitoota itti yaanneetuma filanna,” jedha. Yaaduma kana bu’uureeffachuun, qorataan namoota odeeffannoo dhimmicharratti beekumsaafi hubannoo gadifageenyaan qaban baroota dheeraaf waan beekuuf, odeeffannoo qabatamaa irraa argachuu ni danda’ama jechuun filatee jira. Kanaaf, qorataan namoota odeeffannoo barbaachisaa tahan kennuu danda’an murteessuun akka isaan odeeffannoo kennan taasissee jira. Kanamalees, qorataan odeeffannoo funaannachuuf iddatteessuu akkayyoo qofa osoo hintaane iddatteessuu darbaa dabarsaaatti dhimma bahee jira. Barreessaan Densombe(2007:17) yaada kan akkasiitti ibsuu, “With snow ball, the sample emerges through a process of reference from one person to the next,” jedha. Malli iddatteessuu kun namootarraa odeeffannoo funaannachuuf kan biroo bira akka gahamu tajaajjila. Kanaafuu, malli kun qorataan namoota qorannoo kanaaf odeeffannoo barbaachisaa kennan iyyaafachuun funaannachaa, namoota odeeffannoo kennuu danda’an kanneen biroo akka eeran taasisuudha. Kanumarraa ka’uun, qorataan mala iddatteessuu akkayyoottiin namoota dhiheenyaatti beekuu

kanneen walaloo darashiirratti odeeffannoo gahaa kennan manguddoota 4 fi kanneen dandeetti walaloo darashii darashan 2 filachuun fi mala iddatteessuu darbaa dabarsaatti namoota qorannoo kanaaf odeeffanno barbaachisaa kennan iyyafachuun funaannachaa, namoota odeeffannoo kennan kan biroo akka eeruu danda'an jaarsota 3 fi namoota darashii uumamaan sagaleessuu danda'an 2 fudhachuun odeeffannoo funaannuun qorannoon gaggeeffamee jira.

Kanaafuu, odeeffannoon funaanname kun karaa maloota lamaan argame. Kuniis mala iddatteessuu akkayyoo fi mala iddatteessuu darbaa dabarsaadha.

3.3.4 Meeshaalee Funaansa Ragaalee

Qorannoon qabatamaafi haqa qabeessa tahuuf dhugaa hawaasa keessa jiru bira gahuuf tooftaalee funaansa ragaalee adda addaatti gargaaramuu danda'ee jira. Haaluma kanaan ,qorataan qorannoo qulquluufi qabatama tahe adeemsisuuf maloota ragaan ittiin funaannaman muraasatti dhimma bahee jira.Isaaniis, afgaaffii, daawwannaa fi afgaaffii marii gareettiin kallattiin hawaasa keessa seenuun waliitti qabatee jira.

3.3.4.1 Af gaaffii

Qorataan meeshaalee odeeffannoon ittiin funaannamu keessaa tokkoo afgaaffii hindaangeeffamneetti dhimma bahee jira.Qorataan gaaffiilee muraasa qopheeffate fooyyeeffachuun gaaffiilee battalaa itti dabaluun, yaada biroo kakaasuun gaaffachuun odeeffannoo qixa sirrii taheen argatee jira. Afgaaffiin qorannoo aadaa hawaasa wajjiin waan baay'ee barbaachisaa ta'e argameef qorataan itti gargaarame jira.Kuniis Punch (1998:4) "Afgaaffiin qorannoo akkamtaa keessatti meeshaa odeeffannoo funaansa ragaa murteessafi mala qorataan odeeffannoo kennitoota fuula duratti walarguun odeeffannoo afaaniin gaafachaa argatu," jedha. Haaluma kanaan qorataan odeeffannoo kennitoota fuula duratti walarguun odeeffannoo qixa sirrii taheen waliitti guuratee jira.

Qorataaniis odeeffannoo funaannachuuf jalqaba gaaffiilee qorannoo isaattiif deebii kennan jedhe yaadu gaaffiilee sadii (3) qopheeffate.Gaaffiileen qophaa'an kunneen kaayyoo qorannichaa galmaan naaf gahan jedhe erga yaade booda qorataan qonnaa buloota iddatteessuun filataman bira deeme. Erga achi gahe booda namoota iddatteessuuf filataman sanneen malleen iddatsteessuu akkayyoo fi mala darbaa dabarsaatti gargaaramuun mana

isaaniirra daddeemuun odeeffannoo funaannee jira. Yeroo isaan odeeffannoo kennan gaggabaabse jalaa barreessuun irra deebi'ee babal'iseen jira. Kana booda malleen lamaaniitti / mala iddatteessuu akkayyoo fi darbaa dabarsaa/ namoota gareen waliitti qabamanii jiran bira deemuun odeeffannoo funaannee kana mirkanneeffachuuf gochaafi jechaan akka jedhan qorataan jechisiisee jira. Odeeffannoon kun odeeffannoo jalqaba argameen walbira qabuun mirkanneeffamee jira. Namoonni afgaaffiif dhihaatan dhiira 15 fi dubartoota 2 akka waliigalaatti namoota 17.

3.3.4.2 Daawwannaa

Qorataan meeshaalee funaansa ragaalee keessa daawwannaatti fayyadamee jira. Qorannoon gosa kanaa ragaan bifa aloolaattiin waan funaanamuuf, aadaa hawaasa ibsuurratti xiyyeeffata. Kuniis, mala qorannoo saayinsii hawaasaarratti hundaa'ee waan adeemsiiffamuuf, qorataan haala jiruufi jireenyi hawaasichaa irra jiruu yeroo dheeraaf keessa taa'e daawwachuufi akka hawaasichaatti wajjiin waan jiraateef odeeffannoo qixa sirrii taheen waliitti guuratee jira. Kuniis yeroo lama (Amajii 15 fi 25, 2009) daawwachun odeeffannoo guureen jira.

Daawwannaan kan barbaachiseef, wantoota afgaaffiin bira gahuun hindanda'amne tokkoo dhimma itti bahuuf fayyadamee jira. Qorataan yeroo daawwannaa isaa gaggeessu gaaffiilee bifa mirkanneeffannaa qopheeffachuun qorannoo isaa adeemsisee jira.

3.3.4.3 Marii Garee

Qorannoon ogafaan ummataa ilaallatu irratti adeemsifamuu hubachuuf mariin garee barbaachisaadha. Namoonni garee tokkoo keessatti argaman lakkoofsaan jaha. Qorataan garee lama kopha kophaatti mai'achiise. Namoonni hojii qarxaa dongorurraatti hirmaatan ammoo, garee tokkoo namoota afur qaba. Yemmuu sirni qarxaa dongoruu adeemsifamuu, namoonni lama gubbaa lama ammoo jala tahuun dongoru. Qorataan yemmuu walaloo darashii ilaalchisee mari'achisuuf sa'aa 8:00 irratti bira gahe. Namoonni guuzaaf yaamaman marsaa duraa erga dongoran booda kishiffiif (boqonnaaf) gad taa'an. Isaan caayaa (gaaddisa) jalatti boqotan. Gaaddisni tokkoo akkuma baay'ina damee isaatti baay'na namoota of jalatti boqochiisa. Qonnaan bulaan wantoota qaama isaa sisi'eessaniifi cimsan kanneen akka jimaa, hoojjaafi tamboo dhuunfa dhuunfaatti qabachuun lafarra taa'uun qama'a. Kuniis, yeroon kun yeroo ji'a Amajjii keessa waan taheef, lafti goggogaadhaykn jiidhina

hinqabdu.Kanaaf,qonnaan bulaan caayaa jalatti iddoo kamiyyuu taa'uu danda'a. Qorataan erga achi gahee booda, namoota caayaa lama jalatti argaman yeroo adda adddaatti waa'ee walaloo darashii kanneen gandaafi arraddaarraa waliitti guure mari'achiise. Kuniis,qorataan walaloowwan darashii kan harka isaa jiraniifi kanneen mari'achiissaa jiran walcinaa qabuun mirkanneeffachuuf gargaara. Kun ammoo,maalummaafi ijaarsa eenyummaa qonnan bulaa gad fageenyaan hubachuuf qonnan bultoota keessa seenuun marii wajjiin adeemsise. Kuniis, aadaa, safuu, duudha hawaasa baruuf gargaara.Kanumarraa ka'uun, qorataan namoota bakka tokkotti hojii misooma qonnaarratti hirmaatan garee gareetti keessa galuun marii waa'ee walaloo darashiirratti taasissee jira. (Mariin guyyaa Amajjii 25,2009)

3.4 Malleen Qaacceessa Ragaawwanii

Qorannoo kana keessatti qorataan maloota jiran keessa mala hiikaatti gargaaramee jira. Kun odeeffannoowwan maloota afgaaffii, daawwannaafi marii gareettiin argaman gadfageenyaan xinxaaluun hiikni itti kenname. Qorataan mala kanatti gargaarame odeeffannoowwan waliitti qabaman qaacceesseerra. Ragaaleen kanneen qorannoo kanaaf waliitti guuraman tooftaalee adda addaattiin qaacceeffamanii jiran.Inni duraa qorataan odeeffannoowwan arraddoota eeraman keessaa waliitti guuraman sirnaan qopheeffacuufi isaanuma kanneen irra daddeebi'amee dubbisuudhaan keessa isaanii haala aadaa, hooda, duudhaa, seenaa, safuu, maalummaafi eenyummaa qonnaan bultoota ibsuu danda'an irratti hundaa'uun ibsiifi hiikni itti kennamee jira.

Odeeffannoowwan afgaaffii, daawwannaafi marii gareettiin funaannaman kunneen akkaata waliitti dhufeenya isaaniittiin waliitti guuramanii ibsamanii jiran. Odeeffannoowwan walaloo darashii hawaasaa ilaalchisanii bakka garaagaraatti qoqqoodaman kunneen irra daddeebi'anii qaacceeffamanii dhihaatan.Wantoonni akka waliigalaatti walaloo darashii hawaasarratti hojjatamu,wantoota barbaachisan, namoota irratti qooda fudhatan, iddoo akkamiitti akka itti fayyadamaniifi qabiyyee isaa waliin qaacceeffamee tarreeffamee jira

Boqonnaa Afur: Qaacceessa Ragaalee

4.1 Seensa

Qorannoon kun qaama guddaa barreeffama kanaa yoo ta'uu kana jalatti,maalummaa walaloo darashii qonnaan bulaa keessatti qabu, darashiin akkamiitti akka darashamuu, walaloo darashii qabiyye qabiyyeen qaacceessuu ttreessuudh.Haata'uu ammoo, qorannoon darashii kun nama gara fuula duraatti qorannoo mata duree walfakkaatu adeemsisuuf ka'umsa tahuun karaa saaq.Waan kan taheef, qorannoon kun qabiyye walaloo darashii qabu hunda kan of keessatti haammatuumiti. Kanaaf, qabiyye muraasa qofarratti kan xiyyeeffatu waan taheef,barreeffamni ijuma kanaan hubatamuu qaba.

4.2 Qabiyyeewwan Darashii

4.2.1 Hamilee Guuzaa Jajjabeessuuf

Ummanni Oromoo jiruufijireenya bu'aa ba'ii ifaajee adeemsisuu keessatti ogafaaniin ergaa nama cimsuu,jajjabeessuykn hamilee kakaasuu ittiin dabarfatu. Haaluma kanaan afwalaloon darashii kan hojii qarxaa dongoruurratti dhihaatu kan namoota dalagaa qarxaa dongoruurratti hirmaatan yknabbaa guuzaa hamilee isaa kakaasuf,jajjabeessuf, kan hawaasa biraatti hojiin beekamaa,arjaa,kan firaaf dhaabbatu tahuu kan ittiin ibsataniidha. Abbaan guuzaattiis hojii hojjatameef jaalalaafi gammachuu isaa namoota guuzaarratti hirmaataniif kan ibsatu, waan qabu mara baasuun “ nyaadha”, “dhugaa” jechuun taha. keessattuu abbaan guuzaa sooreessa yoo tahe tumaaleesa re'ee qaluun isaa waan hinhafne. Darashiin armn gdii knum ibs.

(1)

- (1) Hubii kanniisaa nama beektuu qubsiisaa hoo
- (2) Guuzni baanaan wadaajaa nama beekutu tufsiisaa.. hoo!! Jechuun jalaa qabu.
- (3) Hoggaa boruu ganamaa lulluuqqannaan quluudhaa
- (4) Oyrnuun nu oollee bullee durattumaa daluudha
- (5) Way asrii asrooyyee lukkichaa gad hinteenyee
- (6) Akka jabaan goggodhuu laafaan hindandeenyee
- (7) Way yaa qadiir lola Abdulqadiir bobbaannee
- (8) Way olgodhuu laaligaa bakkareefuu irraa kaane

Odeeffannoon kun afgaaffii obboo Abduraman Turee irraa 25/05/09 argame.

Akkuma toora 1ffaa fi 2ffaa irratti dhihaateetti namoota guuzarratti hirmaatan keessaa tokkoo, abbaan guuzaa namoota guuzarrtti hirmaatan hundaaf gammachuu isaa ibsachuuf jecha akka isaan gammachiise ibsuuf darashame. Kuniis, hamilee abbaa guuzaa jajjabeessuuf kan darashame. Abbaan guuzaa hojii namoonni guuzaarratti hirmaatan hojjataniin yoo gammade, gammachuu isaa kana ibsachuuf jecha hojii qarxaa dongoruu erga goolabame booda abbaan guuzaa tumaaleessa re'ee qaluun ni nyaachisa; ni gammachiisa. Yeroo kana namoota daboo ykn guuzaarratti hirmaatan keessa tokkoo af walaloo darashiittiin, namni aadaa , seenaa, haala hojii hawaasa kanaa beeku osoo guuzni hinbitiinaawwiin dura mana isaatti galchuun tumaaleessa re'ee ykn hoolaa qaluun ni nyaachisa; ni gammachiisa jechuun ergaa kana abbaa guuzaattiif dabarsuuf darashama. Yeroo kana abbaa guuzaa hojii isaa kanaaf ni eebbifama; ni faarfama jechuun maalummaafi eenyummaa, fedhiifi hawwii akkasumaas yaadaafi ilaalcha aadaa isaanii akkaataa ittiin ibsatan hubachiisa. Kanaaf, abbaan guuzaa namoota guuzaarratti hirmaataniif gammachiisuu isaa ibsachuuf kan darashamuudha.

Akkuma darashii fakkeenya toora 3ffaa fi 4ffaa tanaati ammoo, hamilee abbaa guuzaafi namoota hirmaatan jajjabeessuufi onnachiisuuf jecha darashame. kuniis, abbaan guuzaa wantoota barbaachisaa tahan kanneen akka jimaa, aannaniifi tamboo namoota guuzaarratti argamaniif ganamarraa kaasee guyyaa guutuu akka isaan tajaajjile namoota daboorratti hirmaatan keessa tokkoo kan gammachuu isaa itti ibsatu yoo tahuu kuniis abbaan guuzaa wantoota isarraa eegamuu hunda waan guuteef, abbaa guuzaattiin waa tokkoollee hinyaadiin ykn hinshakkiin ooyruun tee har'uma dongoruun finnee ykn xumurree deemna malee osoo hinxumriin dhiifne hindeemnu jechuun kan hamilee abbaa guuzaafi kanneen biroo ittiin jajjabeessuufi onnachiisuuf kan darashamu. Kana malees, cimina dhiiraa yeroo ibsuu barbaadan kan darashamuudha.

Kanaaf weedduun darashii tun ooyruun abbaa guuzaa hangamiillee bal'oo taatu guyyaa har'aa dongoruuf waan isa bira ooleef waan eegalame tokkoo xumuruu malee dhiifne hindeemnu jechuun hamilee abbaa guuzaa kakaasuufi jajjabeessuuf kan darashamuudha. Akkasumaas, cimina, fedhiifi hawwii dhiiraa ibsuuf kan darashamuudha. Kun immoo, qonnaan bulaan fedhiifi hawwii, yaadaafi ilaalcha isaa ibsuurra darbee maalummaafi eenyummaa isaa ittiin calaqqisiisa jechuudha.

Darashiin buufattoota (5,6) kan bakka bu'e nama jabaafi laafaa walbira qabuun madaalaa, jabina jabaan qabu dinqisiifachuuf darashame. Kuniis, nama maqaan isaa Asrooyyee jedhamuu ganama irraa kaasee qarxaa dongoruu eega jalqabe guyyaa guutuu boqonnaaf akka gad hinteenye kan ibsu yoo ta'uu kuniis namni umriin isaa dargagummaa qabu hojjatee hojjachiisuuf human akka qabu mul'isa. Akkasumaas, akka namni jabaan qarxaa yemmuu qotu foffonqolchuu, kan laafaa ta'e immoo akka hindandeenye ibsuuf darashama. Kuniis, nama jabaafi laafaa walbira qabuun waa'ee nama jabaa kan ibsuudha. Kanaafuu, akka yaada darashii kanaatti jabina jabaan qabu dinqisiifachuuf kan darashamuudha.

Toorri darshii 7ffaa fi 8ffaa ammoo, namoonni hojii kanarraatti hirmaatan gammachuu abbaa guuzaatiif qabaniifi hamilee isaa jajjabeessuuf darashii darashame. Kuniis, darashiin tun kan darashamu namoonni qarxaa dongoruuf guuzaan argaman keessa tokkoo hawwii abbaa guuzaatiif qabu kan ibsu yoo tahuu kuniis guuzni dachii abbaa guuzaa tana dongoruuf ganamaan akka argamaniifi reefuma /yeroo dhihoo/ lafaa ka'anii yeroo muraasa keessatti dachii bal'oo tana akka dongoran abbaa guuzaa afeeruu isaanii mul'isa. Kuniis raaree bal'oo tana yeroo muraasa keessatti dongorarii akka xumuran cimina isaanii abbaa guuzaatiif ibsachuuf kan darashame.

Kanaafuu, darashiin tun namoonni guuza kanarratti hirmaatan martii gammachuu abbaa guuzaattf qaban kan ittiin ibsataniifi hamilee abbaa guuzaa ittiin jajjabeessuuf kan darashamuudha. Kun immo qonnaan bultoonni Harargee haala adeemsa hojii keessatti fedhiifi hawwii, yaadaafi ilaalcha isaanii ibsachuun maalummaaafi ijaarsa eenyummaa qooda isaanii ittiin calaqqisiisaniidha.

4.2.2 Gorsa kennuuf

Ummanni Oromoo karaalee adda addaattiin walgorfata, walsirreessa, walqajeelcha. Ogafaan tooftaa dhalli namaa ittiin walgorsu, walbarsiisu, waliif ibsu, walto'atu keessa isa tokko. Gorsa immoo, dhidhiibba amala yaada sammuuti. Dhidhiibbaan yaada sammuu kun nama qajeelcha, nama sirreessa, amala gaggaarii nama gonfachiisa; karaa gufuu hinqabne namatti agarsiisa. "Amalli gaariin dumuchoo gaafa rakkooti". Namni amala gaarii qabu bakkaafi yeroo mara namaa wajjiin jirachuu danda'a jechuudha. Namoonni dhimma kanatti bahan namoota hayyota tahaniidha. Namni amaloota adda addaarratti gorsaan walbarsiisa. Gorsa

kana fudhachuun ammoo, karaa nama qajeelcha;nama sirreessa;nama guutuu taasisa. Walumaagalatti, gorsi amaloota dhala namaa jiruufi jireenya guyyayyuu keessatti isaaf hintolleerraa, (amala gadhee, hamaa, safuu cabsan, hawaasa miidhan) nama deebisuuf shoora olaanaa taphatu. Darashiin armaan gadii kunneen yaaduma kanaan olii kana dhugoomsa.

(2)

- (9) Malkanyaan mojjoo buute buna imee garraanii hoo!!
- (10) Jaartiin jaarssaan kofalte boola guutuu garraanii hoo!!
- (11) Sokkite galuu didde dhiira teenya boola hudduu garranii...hoo!! jechuun
nama darashuu jalaa qabu.
- (12) Biyya teenya buna zuugaan halkanii Obarraa waliin kuteet Ituu naanna'anii
- (13) Ilmaan Haashee Hasanii nama balleessuumalee biyya nam tolchu arganii
- (14) Hashawaa hurree roobaa gad hindhawwiin ni duutaa
- (15) Qa'ee bosoo hinddhaqiin jecha hintaanee fuutaa
- (16) Way marashaan tan magaalaa dongoraan muka gaaraa
- (17) Way dhiira teenya jaarsi jaartii dadhabee bira taa'ee abaaraa
- (18) Ilma luynaa osoo ilma jechuu baatanii gangee hamtuu osoo koru baatanii
- (19) Niitii hamtuu osoo fuudhuu baatanii duniyaa numaa gaarii osoo irraa deemuu baatanii
- (20) Dureessi lama fuudhaa magaallee akka waliitii
- (21) Deegaan tokkuma fuudhaa takkitti akka wahiitii

Obboo Ahmed Ture Ibroo 25/05/2009 irratti gaafadhe.

Toora darashii 9ffaa-11ffaa tanaatti, dubartiin qabeenya jaarsaa ishee ilaaltee qofa taliigaa jireenyaa akka wajjiin jiraachuu hinqabneefi jaalalaan akka wajiin jiraachuu qabduu gorsa kennuuf darashame. Kuniis,sararri jalqabaa abbaan lafaa buna oomishni isaa tolee, bareede jiraachuu isaa hubannan biyya mojjoo jedhamtutti akka deeme yoo ibsu, sararri itti aanuu kan hubachiisu dubartiin qabeenya jaarsi ishee qabu ijjaan agarraan gaggammaduu ishee mul'isa. Kuniis taliigaa jiruufi jireenya maatii tokkoo keessatti qabeenyi murteessaafi utubaa manaa akka tahe ibsa. Sararri dhumaa ammoo,dubartiin abbaan warra ishee /jaarsi ishee/ mana

keessa qabeenya waa tokkoollee akka hinqabne hubate ykn beekte akka wajjiin jiraachuu hinbarbaanne ykn dubartiin tan mana isheettirraa waldhabbiin baatteelleen deebite mana isheeti galuu akka hinbarbaanne ibsa.

Kanaaf,dubartiin qabeenya jaarsaa ishee ilaalte qofa taliigaa jireenyaa akka isaa wajjiin jiraattu ykn yoo sababa adda addaatti jaarsi qabeenya manaa dhabnaan immoo akka jalaa sokkiitu ykn deemtu ittiin gorsuuf darashii tun kan darashamu. Kuniis, taliigaa jiruufi jireenya maatii tokkoo keessatti qabeenyi murteessaafi akka bakka bu'ama hinqabneetti hawaasni akka hubachuu qabu ittiin gorsuuf darashama.

Toorri 12ffaa fi 13ffaa ammoo, nammota amala badaa qaban ittiin gorsuu darashame. Kuniis, guyyaa aduun waan cimuuf halkan akka buna zuugan /qotuun/ kan ibsuufi gosa Obarraa keessa darban ilmaan Haashaa Ituu keessa akka marsaa turan mul'isa. Biyya kana keessatti nama nama balleessu malee kan nama gorsuun deebisu akka hinjirre ibsa.Kuniis guyyaa hojii yoo hojjatan namni hunduu kan nama arguu waan ta'eef, wanta dalaguu barbaadan halkan da'oo godhachuun akka hojjachuu qaban ibsa. Akkasumaa,s Obarraafi Ituu keessa yoo daddeeman namni nama arginaan rakkisaaafi namni yeroo ammaa aantee ofii gorsanii deebifachuurra dabarsee diinaaf akka kennuu ibsa. Kanaaf, darashiin tun namoota amala akkanaa qaban ittiin gorsuuf shoora olaanaa taphatu.

Akka yaadawalaloo fakkeenya 14ffaa fi 15ffaa tanaatti hashawwaa laftiishee akka rooba shifshifootti xixxiqqoo dongoruuf rakkisaa tahuu kan mul'isuufi ganda warra intala amala gadhee /badaa/ qabduu yoo dheeyxe maqaa hintaane siif kennama hindeemiin yaada/gorsa/ jedhu mul'isuuf darashame. Kanaafuu,yeroo roobaa lafti akka hashawwaa dongoruuf dadhabsiisaa akka taheefi qa;ee ykn ganda nama amala gadhee qabuu yoo deemte maqaan hintaaneetu siif moggaafamaykn maqaa kee baduu danda'aa jedhanii ittiin gorsa kennuuf darashama. Kana malees, namni tokkoo icciitti isaa hundatti baasuun himuu hinqabu, yoo sababa adda addaattiin gargar bahan icciitti jala bahuu danda'a ykn nimiidhama. Kanumarraa ka'uun hiriyaa ilaalatanii qabachuu akka qaban gorsa kenna.

Buufattoonni darashii isaan 16ffaa fi 17ffaa kanneen irraa akka hubachuun danda'amuutti ammoo, jireenya maatii tokkoo keessatti rakkoon yoo jiraateellee obssafi tasgabbiin walgorsuun osoo jiruu niitii ofii abaaruun akka hinbarbaachifnee gorsa kennuuf

darashame.Kuniis sibiilii marashaa irraa tolfamuu magaalaatti akka argamuufi mukni dongoraaf tahuu gaararraa akka argamu ykn dongoraan tokkoo marashaafi muka iddoo adda addaarraa waliiti fiduun akka ta'e ibsuudha.Toorri itti aanuu ammo jiruufi jireenya maatii tokkoo keessatti abbaan warraa jaartii isaa bulchuu akka dadhabeefi humnaa ol waan taateef akka abaaruu ykn gungumuu kan ibsuudha.

Walumagalatti dhaamsi darashii tanaa jireenya maatii tokkoo keessatti rakkoo yoo jiraateeltee obsaafi tasgabbiin walgorsaa walqajeelchuun osoo jiruu jaartii ofii abaaruun akka hinbarbaachifne mul'isa. "Abaaraan qooda hinqabu" akkuma Oromoon jetteetti waan hamtuu ykn amala badaa jaartii ofiitti qooduun akka hinbarbaachifne gorsa kenna.

Akkuma fakkeenya darshii 18ffaa fi 19ffaa tanaatti,amala niitii fi gaangee walcina qabuun madaalaa, niitii hamtuun olla, firaafi gandaa wajjiin waliitti waan nama buuftuuf akka hinfuune gorsa kennuuf darashame. Kuniis,aadaa Oromoo keessatti ilmi sodaatan hinbarbaadamu. Maqaa isaattiin dhaadachuuf hinta'u, guyyaa tokkoo maqaa nama balleessa waan taheef. Gaangee amala hamaa qabduus lafatti nama kuffiftee ykn dhoofttee waan nama dhiituuf akka hinkore gorsuuf yaanni darashii kun gaariidha. Niitiin hamtuun olla,firafi nama gandaa hundaan waliitti waan nama buuftuuf akka hinfuune gorsa kenna. Kanamales,qabeenya horachuun gaarii yoo ta'eeltee dhaamsa gorsaa tahe dabarsuuf barbaachisaa akka tahe mul'isa. Akkasumaas,niitii hamtuun ollaa,firaafi namoota biroo wajjiin akka waliitti nama buuftuufi jiruufi jireenya keessatti qabeenyi hangamiillee barbaachisaa tahuu akka dhiisanii biraa du'an hubachiisuufi gorsa kennuuf darashama.

Toorri 20ffaa fi 21ffaa ammoo,dhiirsi niitiilee lama fuudheerra kan niitii tokkoo fuudhe jireenya gaariifi gammachiisaa akka jiraachuu danda'uu ittiin gorsuuf darashame. Kuniis,dureessi qabeenya isaatti abdachuun niitiilee miidhaginni isaanii magaaltee tahan akka fuudhuu danda'uu hata'uu ammoo,nageenyaan wajjiin jiraachuu akka hindandeenyeefi qabeenyi isaa garlameen akka irraa baduu yoo ibsu, deegaan immoo takkuma fuudhaa takkiittii amalaafi miidhaginaan isaan caaltu fuudhaa yaada jedhu kenna. Kanaafuu, darashiin tun nama niitiilee lama fuudherra kan niitii tokkoo qofaa fuudhuutu jireenya gaariifi gammachisaa ta'e akka dabarsu ittiin gorsuuf darashama.

4.2.3 Masluufaatti Onnee Horuuf ykn Balaaleefachuuf

Hawaasa kamiyyuu keessatti maslufummaan (dabeessummaan) nijibbama; nibalaaleefatama. Maslufummaa jechuun namni tokkoo osoo human, dandeettiifi fayyaa qabuu hojjachuu dhabuudha. Haalli kun ammoo rakkoo, beelaafi kadhaaf akka nama saaxiluu beekamaadha. Amalli kun hawaasa Oromoo birattiis ni jibbama; nibalaaleefatama. Hata'uu ammoo, namni tokko tokkoo barsiifata godhachuun ykn araada adda addaattiif of saaxiluun yeroo isaa sababa hintaaneen osoo hinhojjattiin maslufummaan akka dabarsuu ykn qisaasu ifa. Namni hawaasa keessatti amala akkanaa qabu maatii isaa rakkoofi beelaaf ifa baasa. Kun ammoo, ofuma isaattiin nama yaraa ykn gadhee of taasisa; oftuffachiisa. Namoonni biraa isa kanaaf kabajaafi jaalala hinqaban. Kuniis inni yeroo mara isaan kadhachuun darara (hiraarsa).

Hawaasa keessatti amantiin turee ammoo, namni tokkoo hojii kadhachuurratti hirmaachuu kan danda'uu yoo uumamaan qaama miidhamaa ykn nam-tolcheen qaama miidhamaa tahuun hojjachuu dadhabe qofa. Kan kanarraa hafe immoo, masluufummaan hawaasa Oromoo biratti akka hojii gadheetti nijibbama; nibalaaleefatama ykn akka nama safuu cabseetti ilaalama. Haala walfakkaatuun qonnan bulaan Harargee bahaa walaloo darashiittiin maslufummaa akka balaaleefatu ittiin ibsata. Amala kana akka armaan gadiitti balaaleefata.

(3)

- (22) Buraanaa hidda gadfageenya way sarduu hiddi jabeenyaa hoo!!
- (23) Jaartiin jaarsa moote way sagalee jajjabeenyaa...hoo!! jechuun jalaa qaba.
- (24) Dardareen dur gaarii qarqartoo muree miisaa
- (25) Kan ammaa hammaate qarxii qama'ee ciisaa
- (26) Dardara mooraa nyaatu dabasaan gurra hingeenye
- (27) Durba gananaa nyaattu qooshaan hirbaata hingeenye

Odeeffannoon kun afgaaffii Obboo Kadiir Mumad Abduqee irraa 7/7/2009

Argame.

Toorri darshii 22ffaa fi 23ffaa tanatti,niitii masluufa hojjachuuf fedhii hinqabne itti balaaleefachuu ykn itti ibsuuf darashame ykn masluufaatti onne horuuf darashame. Kuniis,buraanaafi sarduun gosoota citaa keessatti yoo ramadaman hiddii isaanii dachii keessatti gad fagaatee waan guddatuuf ol luqqisuuf akka jabeenya qabu kan ibsuudha. Jiruufi jireenya maatii tokkoo keessatti utubaan abbaawarraafi haadha warraati. Hata'uu ammoo, yeroo tokko tokkoo haati warraa mana keessattiis ta'e alatti hojjiwwan adda addaa hojjachun abbaa mana ishee gargaaruu osoo dandeessuu sababa adda addaa uumuun biraa deemti.Yoo jaarsi itti dubbate sagalee olkaasuun gumgumuu ykn loluufi ajajjamuu dhabuudha. kun immoo taliigaa jireenya maatii tokkoo keessatti qooda isheerraa eegamuu bahuu dhabu ishee agarsiisa. Kanaaf ergaan darashii tanaa nama kashlabee ykn masluufa hojjachuuf fedhii hinqabne tokkoo ittiin himuuf kan darashamuudha.

Akkuma darashii tanarraa ykn fakkeenya toora 24ffaafi 25ffaarraa irraa hubachuun danda'amuutti,dhaloonni ammaa jimaa qama'uu qofa osoo hintaane hojirratti cimani bobba'uufi hiyyummaa balaaleeffachhuf darashame. Kuniis,dardarii dur lafa qarxaa ykn gafaa dongoruun buraanaa, sarduufi harama biyyeerraa addaan baasuun lafa shanyiidhaaf akka qopheessuu kan ibsuudha. Buufanniykn bo'oo itti aanuu immoo dardarii ammaa kun osoo hinhojjattiin jimaa qama'uu qofaan akka beekamuu eeruuf darashame.

Walumaagalatti, ergaan darashii tanaa,dardara duriifi kan ammaa walcinaa qabuun walmadalsiisuun akka hindanda'amne mul'isa. Kuniis, dardarii dur cimaa akka taheefiwaan jalqabe tokkoo osoo hinxumuriin akka dhiise biraa hindeemnee agarsiisa.Kan ammaa kun immoo, masluufa akka tahee ibsa. Sababni dardarii durii hojjiitti cimaa akka ta'eefi kan ammaa kun jimaa gaggaarii qama'uumalee hojii hojjachuu akka hinbarbaanne nuti mul'isa. Kanaaf,dhaloonni ammaa kun jimaa qama'uu qofa osoo hintaane hojiirratti akka cimani bobba'uu qaban dhaamsa dabarsuuf taha. Kanamalees, maslufummaan akka hiyyummaaf nama saaxilu itti mul'isuuf darashame.

Akkuma dhaamsa darashii 26ffaa fi 27ffaa tanarraa hubatamuutti ammoo, dubaraafi dardara hojii isaan irraa hineegamne hojjatan itti balaaleeffachuuf darashame. Kuniis,dardarummaan cimina, human guutuu,miidhaginaafi qaaruxee tahee osoo jiruu, namni dardara tahe tokkoo waan isarraa hineegamne hojjachuudhaan maqaasaa akka balleessuu ibsa. Haaluma walfakkaatuun durba tahuun cimina, miidhagina, faaya,jaalatamuu tahee osoo jiru dirqama

maatii isheerraa ykn hojii itti kenname dhiifte waan hintaane hojjattuuf ykn hojii isheen hojjatte bu'aa dhabeessa tahuu kan mul'isuudha.

Kanaaf, darashiin tun hawaasa keessatti dhaamsi dabarsitu dhiira masluufaafi dubartii kashlabee ykn ogummaa mana keessaa hinqabne ittiin arrabsuuf kan darashame.

4.2.4 Komii Abbaa Guuzaarratti Qaban Ibsuuf

Walaloon darashii haala jiruufi jireenya hawaasa tokkoo keessatti gaddaafi gammachuu, jaalalaafi jibbiinsa, komii / qurrama/ qabaniifi kk fakkaatan wantoota dhala namaa qunnamuu danda'an hunda calaqqisiisuurratti gahee olaanaa qabu. Amaloota gaggaarii nijajjabeessa; nifaarsu; nigorsu; hamilee nikakaasu. Gara biraattiin, amala gadhee nibalaaleeffatu;ni jibbu. Kanumarraa ka'uun, darashiin yeroo hojii qarxaa dongoruurratti darashamu namoonni guuzaaf yaamaman wantoota isaaniif hojii kanarratti barbaachisan kanneen akka hoojjaa, kasha/nyaata/, tamboofi jimaa qixa sirrii taheen yoo argachuu baatan qurrama ykn komii qaban abbaa guuzaattiif ittiin ibsataniidha. Bifuma kanaan walaloon darashii kanneen armaan gadiitti argaman, abbaan guuzaa namoota guuzarratti hirmaatan sirriitti keessummeesuu dhabuu isaa niibsan ykn abbaan guuzaa namoota guuzaarratti hirmaatan irratti komii qabaachuu isaa mala ittiin ibsatuud

- (4)   (28) Way hoojjaan boruu gamamaa hashara moo quxiidhaa   hoo!!
- (29) Aboo fayyadayii hindhageenye ajaja moo tuffiidhaa... hoo!! jechuun jalaa qabu.
- (30) Ayyiyyoo haadha guuzaa rafteemmoo nidhageessa
- (31) Yaa nama! Raftuu naa dameeysaa deemtuu naa deebisaa
- (32) Atiileen na dhorkatu intala tee tan akka aduu iftuu
- (33) Aniileen numaan fuudheekunoo hulaalee narraa cuftuu
- (34) Ashaa culuul duutee tamboo maaltuu daldalaa
- (35) Dalagaa diddaa malee maaltuu nyaata walaalaa

Odeeffannoon kun afgaaffii Obboo Umer Muumee

irraa 15/06/2009 tti argame.

Toorri walaloo darashiifa 28ffaa fi 29ffaa tanarraa hubachuun akka danda'amuutti, namoonni guuzarratti arganma martii abbaa guuzaarratti komii qabaacuhuu isaanii ibsuuf darashame. Kuniis,hojii qarxaa dongoruu hawaasa biratti kabajamaafi jaalatamaadha. Hojii guuzaan hojjatamuu kun kan akka feeteen yk dantaa dhabummaan qophaa'uu osoo hinta'iin kan itti dararamaniifi dhiphatanii gadfageenyaan yaaduun waan hir'ate guutaa, kan hafe namoota muuxannoo qaban gaafachuun walmariin qophaa'u. Kanaaf,walaloon darashii kun wantoonni guuza tokkoof barbaachisaa tahan guutamanii dhihaachuu dhabuusaanii ibsa. Guuzni tokkoo jalqaba ganamaa eegalee hoojjaan danfiifamee dhihaatu kan aannaniin badhaafame ykn haala gaariitti aannan kan qabu tahuu qaba. Hoojjaan keenya kan har'aa kun immoo adda. Hoojjaan guuza kanaaf har'a danfiifame dhufe kan guyyaa biraarraa adda. Guuza kanaaf kan sirriitti itti yaadameemiti jechuun bo'oo jalqabaarratti qurrama qaban kan ibsatan.bo'oo itti aanuurratti immoo, wanni guuza kanaaf qophaa'ee dhihaate tokkoolleen hinjiru. Cal! jechuun kee kun maali? Waan hojjachaa jiruu kana illee faana bu'uun sagalee “ Fayyadayi!” jedhu dhaggeessissuu hindandeenye. Kun ajaja moo tuffiidha jechuun qurrama abbaa guutaarratti qaban ibsatan.

Kanaaf akkaata aadaa hawaasa Harargee biratti abbaan guuzaa namoota guuzaarratti hirmaatan hunda faana hojiisaanii deemuun ykn biratti argamuun yeroo yerootti sagalee “ Fayyadayi”jedhu dhaggeessisuun dirqama. Kun immoo namoota hojiirratti hirmaatan hamilee isaanii jajjabeessaa, kakaasa ykn gammachuu keessa ofii osoo hinbeekiin (of dagaciisuun) akka hojjatan taasisa. Hata'uu ammoo,walaloon armaan olii abbaa guuzaa wantoota guuzaaf barbaachisaa tahan guutuu dhabuurra darbee yeroo guuzni isaaf hojjatu faana bu'uun dhaamsa hamiilee isaanii jajjabeessuykn kakaasu” Fayyadayi” jechuu dhabuusaa qurrama qaban itti himuuf darashama.

Toorri walaloon darashii 30ffaa fi 31ffaa ammoo, haadha guuzaarratti xiyyeeffatu ykn namoonni guuzaarratti hirmaatan haadha guuzaarratti qurrama qaban ibsachuuf darashame.”Haati teenya maal taate? Rafttee jirti immoo deemtee jirti?isheen hindhaggeenye malee sagaleen ishee naannoo kanaa hindhabamuu” jechuun qurrama qaban jechaan ibsatan. Kuniis mammaaksaa “ Namni jechi hinmadeessine, waraanni hinmadeessu” ykn “Namni cinaan hinbeekne, cinnacha dhawan hinbeeku”jedhama. Kuniis guuzni qurrama qabu jechaan ykn yaadaan itti himuus,haati guuzaa fudhachuun jijjiramni fidde hinjirru jechuudha.

Kanaafuu,ergaan darashii tanaa haati guuzaa qophiilee barbaachisaa tahan hingoone.Namoota guuzarratti hirmaatan sirriitti keessummeessuufi jechoota hamilee guuzaa jajjabeessaniifi kakaasan dhaggeessisuu hindandeenye ykn sagalee olkaasuun “Ililbee” hindhaggeessifne. Ishee tana hiriiba keessa dammaqsaatti bayyanatte haa of ilaaltu dhaamsa jedhu dabarsuuf darashama.

Gara biraattiin darashii 32ffaafi 33ffaan ,namoota guuzarratti hirmaatan keessa tokkoo abbaa guuzaarratti komii qabaachuu isaa ibsuuf darashame. Kuniis,namoota guuzaarratti hirmaatan keessaa tokkoo abbaa guuzaattiin intla tee miidhaginaa akka bakkalcha bariitti iftu ati naa kennuu baattuus, aniis isheen bareedduu tahuullee baattuu fuudhuun kiyya hinoole. Hat’uu ammo har’a guuza kee waaniin taheef haala gaariittiin siif hojjadha hinyaadiin ykn hinshakkiin jechuun qurrama/ komii / isaa abbaa guuzaattiif ibsachuuf kan darashamuudha. Kanaafuu, yaanni darashii kanaa,namoota guuzaaf hirmaatan keessa tokkoo qurrama abbaa guuzaarratti qabu ibsachuuf darashama.

Ergaan walaloo darashii 34ffaafi 35ffaa tanarraa hubachuun akka danda’amuutti,abbaan guuzaa namoota hojii dongoruurratti hirmaachaa jiran irratti komii qabaachuu isaa ibsuuf darashame. Kuniis, bo’oo jalqabaarratti dubartii maqaan ishee Ashaa culul ammaan dura akka turte.Isheen hojii tamboo dalaaluuttiin kan beekkamte tahuushee kan mul’isu. Bo’oon itti aanuu immoo namni fayyaafinagaya qabu hojjachuun bu’aa buusuu osoo danda’uu maaliif akka nama hojjachuu hindandeenyeetti of fakkeessa yaada jedhu qaba. Kanumarra dhaabbachhuun abbaan guuzaa namoota hojiirrti hirmaatan hunda lafa sirriitti gad dongoraa malee gubbaarra hindeeminaa dhaamsa jedhuurratti xiyyeeffata. Kanamalees,abbaan guuzaa namoota hojii dongoruu kana adeemsisaa jiran irratti qurrana ykn komii qabaachuu isaa mul’isa.

Kanaaf, walaloon darashii tun yeroo namoonni guuzarratti hirmaatan yoo gafaa sirriitti gad dongoruufi harka saffissisuu baatan abbaan guuzaa qurrana/ komii / isaa namoota guuza oolaniif ittiin dhaggeessisuuf ykn qeequuf kan darashamuudha.

4.2.5 kabajaa hawaasa mul’isuuf

Kabajaan ummata Oromoo biratti beekamaadha.Kabajaan kan umrii,lammii, biyyaa, haadhaafi abbaa ofii tahuu danda’a. Kabajaan dhaloottarraa dhaloottatti ogafaaniin daddarbaa

ture, ammaas darbaa jira. Kanaafuu, kabajaa haala kanaan daddarbaa dhufee fi daddarbaa jiruu afwalaloo darashiitn yeroo darbuus nijira. Kanneen armaan gadii akka fakkeenyaatti ilaaluun nidanda'ama.

(5)

- (36) Biyya biyyummaan yaamanii biyyee lafaan yaamanii ... hoo!!
- (37) Aniilee hamaa ta'uu silaa abbaa koottiin na yaamanii... hoo!! jechuun jalaa qabu
- (38) Dureessi lama fuudhaa diddiimtuu akka waliitti
- (39) Duunullee walawwaalaa nuti oollaa waliitti
- (40) Namni waan fardaa hinbeekne farad uleen bobbaasaa
- (41) Namni waan dhiira hinbeeknee dhiira galee odeessa
- (42) Way qeerroon farad magaala dagaraan gad dhiisaa
- (43) Nama akka jaarsaa haa galuu gad dhiisaa

Obboo Jamaal Muusaa 23/06/2009 tti gaafadhe.

Akkuma toora drashii 36ffaa fi 37ffaatti ilma maqaa abbaattiin yaamuun kabajaa tahuu ibsuuf darashame. Kuniis, Biyyi tokkoo saba sanaan yaamuun kabajaa akka qabu yoo ibsu, biyyeenis akkuma biyyaa lafaan yoo yaaman barbaachisaafi kan toluudha. Kanaaf, biyyaaf biyyee lafaan yaamuun barbaachisaadha. kana malees, ilma hamaan lammiif kabajaa lafee tahee waan argamuuf abbummaan yaamuun barbaachiisaadha. Akkuma biyyaatuu ilma hamaan guyyaa tokkoo rakkoo keessa nama baase lammii maqaa waamsisuu waan danda'uuf kabajaaf jecha abbaa waamamuun barbaachisaa akka ta'e ibsuuf kan darashamuudha.

Toorri darashii 38ffaafi 39ffaan ammoo, namoonni oollaa tahuun wajjiin jiraatan kabajaa waliif qaban ibsuuf darashame. Kuniis, namni sooreessa tahe qabeenya waan qabuuf niitiilee lama fuudhuu akka danda'uudha. Kuniis qabeenyi bultii maatii tokkoo ijaaruuf barbaachisaafi murteessa tahuu isaa yoo ibsu sooreessi akkuma fedhii isaatti filate hanga barbaade fuudhuu danda'uudha. Kana malees ollaan kabajaa waan taheef yeroo du'aas ta'e yeroo rakkoo akka wal awwaalan ykn walgargaaran beekamaadha. Kanaaf, ollaan akka aadaa Oromootti

kabajamaafi waan walii qabu hunda walgargaaruun akka firaatti waljaalata; waljabeessa; rakkoon yoo jiraateellee akka waan ofiitti itti dhimmamuun walgargaaruufi kabajaan akka waliin jiraatan ibsachuuf darashama.

Kanaafuu, namoonni olla tahuun waliin jiraatan kabajaa waliif qaban ibsachuuf kan darashamuudha. Kanamalees, qonnaan bulaan hojii misooma qonnaarratti maalummaafi eenyummaa, fedhiifi hawwii, yaadaafi ilaalcha isaa hawaasa keessatti ibsachuurratti tooftaa itti fayyadamuu tahee argamee jira.

Akkuma darashii 40ffaafi 41ffaatti, ilmi dhiiraafi fardi ummata Oromoo biratti kabajaa olaanaa qabaachuu isaanii ibsuuf darashame. walaloon darashii tun namni fardaaf kabajaa hinkennine waa'ee fardaa dubbachuus ta'e ibsuu akka hindandeenye eera. Kanumarraa ka'uun, farad iddoo hintaaneetti geessuu isaa ibsa. Hawaasa Oromoo biratti dhiiraaf kabajaafi ulfina guddaatu kennama. Kuniis dhiirri lafa gafaa kamiyyuu dongoruun oomisha galchuun, diina biyyarraa facciisuufi hojjate hojjachiisuuf gahee guddaa qaba. Namni maalummaafi eenyummaa dhiiraa ykn gahee dhiirri hawaasa keessatti qabu hubannoo hinqabne dadhabina dhiiraa bakkayyutti odeessu akka hinbarbaachifne ibsa. Kanaaf, ergaan darashii tana fardaafi dhiirri ummata Oromoo biratti kabajaa olaanaa qabaachuufi dadhabina dhiiraa odeessuun akka hinbarbaachifne; dhiiraafi fardaaf kunuunsi addaa godhamuu akka qabu nu hubachiisa.

Darashii 42ffaafi 43ffaatti ammoo, ummanni Oromoo kabajaa manguddoo biyyaattiif qabu ibsuuf darashame. Kuniis hawaasa Oromoo keessatti kanneen harka caalu dargaggoota. Dargaggummaan cimina ykn jabina, humni isaanii akka farda magaala waan ta'eef, lafa (gafaa) haa dongoranni itti dhiisaa kan jedhu yoo ibsu toorri itti aanuu immoo, manguddoo hojjachiisuun safuudha ykn kabajaa nama dhorka. Namoota umriin isaanii ol guddate ykn manguddoo tahan hunda gara manaatti galchaa malee dargaggoota wajjiin hojjachuu hinqaban yaada jedhu ibsachuuf darashama. Kanaafuu ummanni Oromoo kabajaa manguddoo biyyaattiif qabu ibsachuurra darbee ijaarsa eenyummaa qonnaan bultoota ibsuurratti gahe olaanaa qabu.

4.2.6. Hojiif hojjatame ibsuuf

Hojiin hurrummaa barbaada. Hurrubumman immoo amaloota ogafaanii keessaa tokko. Hurrubummaan hojii misoomaa wajjiin walqabatu tahe kan ummanni Oromoo gamtaan yeroo lafa /gafaa/ dongoru itti walonnachiaa waljajjabeessuuf, hamilee wal kakaasuufi itti walbashannansiiaa hojjachuuf kan dhimma itti bahuudha. Akkasumaas hojiin fedhiifi jabeenya barbaadu. Kanaaf, walaloon darashii akka fakkeenyaatti ni ka'u. Mee darashii armaan gadii kanneen haa ilaalu.

(6)

(44) Kataarri bunaa mee akka itti dhaaban ilaali hoo!

(45) Dureessi xiqqaa hinqabu akka itti faarsan ilaali hoo... darashama.

(46) Namni ammaa taa'ee kan hinqonnee shanyiidhaa

(47) Uuda namaa dhaqqee dhugaa hiccinniidhaa

(48) Olollee ololchiisee gaalli ilmoo taphachiisee

(49) Dalagee dalagsiisee abbaan ilmoo taphachiisee

Odeeffannoon kun afgaaffii Obboo Aadaam Usmaan irraa 17/08/2009

argame.

Akkuma darashii 44ffaa fi 45faaatti, hojiin bu'aa ilma namaattiif qabu ibsuuf darashame. Kuniis, bunni yeroo dhaabbamuu kataarriin /sararri/ akka barbaachisu beekuun murteessaadha. Kuniis akkataa buna itti dhaabbamuu ilaaluun namoota buna dhaabbuun odeeffannoo hinqabneef /hinbeekneef/ akka muuxannootti kan gargaaruudha. Akkasumaas qabeenya qabanaan namni kamiyyuu akka nama faarsuufi kabaju beekuun barbaachisaadha. Kanaaf, darashiin tun akkaataa bunni itti dhaabbamuu (hojjatamuu) fi qabeenya akka nama kabajsiisuu ibsachuuf darashama.

Yaanni darashii 46ffaa fi 47ffaati ammoo, ilmi namaa fakkeesse aaruurra jabaate hojjachuu akka qabu ibsuuf darashame. Kuniis, namni yeroo hojiin qonnaa hojjatamuu baheeykn shanyii yeroon hinfacaafanne akka rakkatu beekamaadha. Kuniis qonnaan bulaan kamiyyuu yeroo sanyii dafee bahee facaafachuu akka qabu ibsa. Yoo yeroon bahee shanyii hinfacaafanne kadhaaf uuda/oobdii/ namaa dhaqqee akka dhukkee uudaa uunnatu ykn dhuguudha.

Kanaaf,uuda namaa deeme hiccinni dhuguudhaan namoonni akka beekaa itti afuufan fakkeesse itti aara. Aaruun furmaata osoo hintaane dursee hojjachuu akka qabu hubachiisuuf darashama.

Toorri darashii 48ffaa fi 49ffaati, ilma ofii guddisa tolchuufi hojii gaarii leenjisa guddisuun bu'aa akka qabu ibsuuf darashame. yaada darashii kanaarraa hubachuun danda'amuutti, gaalli lafa direerratti sagalee dhaggeessisaa ilmoo isaa akka bashannansiisu; taphachiisu toorri duraa yoo ibsu, kan itti aanuu immoo,hojii muuxannoo dongoruu abbaan ilmoo isaa hojjachuudhaan akka itti agarsiisu ibsa. Itti aansuun yeroo ilmi isaa dalaguu itti mul'isaa akka hojjachiisuu, barsiisuu kan ibsuudha. Kanaafuu,dhaamsi darashii tanaa ilma guddisaa tolchuun ykn waan/hojii/ gaggaarii barsiisaa hojjachiisuun bu'aa gara fuula duraatti qabu kan hubachiisuudha.

4.2.7. Hamilee Dubartii Jajjabeessuuf

Ummanni Oromoo dubartiif safuu qabu. Dubartiiniis safuu kana beekuun kabajaa ofii ni eegaati. Kanamalees, dubartiin jejuufi gorsuuf ogafaaniitti ni gargaaramu. Dubartii gorsuuf ammoo karaa walaloo darashii darashuun dhimma bahu.Kanaafuu ogafaan dubartiin walqabatu akka armaan gadiitti ilaaluun barbaachisaadha.

(7)

- (50) Magaalleen magaallanii diimtuu manni moggaadha hoo!!
- (51) Haatii magaallee deesse namayyuun soddaadha...hoo!! jechuun darashama.
- (52) Marashaan tan magaalaa dongoraan muka gaaraa
- (53) Jaarsi jaartii dadhabe bira taa'ee abaara
- (54) Darashiin beekaan tolti qoosaan kolfaan toltii
- (55) Bifa dhiiraa fakkaatti jaartiin jaarsa fakkaatti
- (56) Jaartiin ifa manaatti manni isheedhaan tolti
- (57) Manaallee dhaabaa tolchaa dagalleedhaan miidhagsaa
- (58) Kennaallee abbaa kennaa haadha warraa miidhagsaa

Odeeffannoon kun afgaaffii Obboo Mohammed Yuuyyaa irraa 25/05/2009 tti

Argame.

Akkuma toora 50ffaafi 51ffaatti miidhagina magaalleen qabduu ibsuuf darashame. Akka yaada manguddoo biyyaatti,yeroo baay'ee kan faarfamtuu magaalreedha.Kuniis, miidhagina isheettiin kan faarfamtuudha.Diimtuuniis akkuma magaallee yoo taatu, kan baay'ee barbaadamtu magaallee tahuu agarsiisa. Manni ishee moggaadha jechuun miidhaginaan kan baay'ee addaan hinfagaanneedha. Akkasumaas, haati magaallee deesse soddaa hindhabdu. Dhiira tokkoo jalaa baatu kan biraa harka akka seentu ibsa. Kanaafuu,magaalaan magaallee akka soddaan hindhabamnee ibsachuuf darashama. Kuniis qonnaan bulaan hojii misooma qonnaarratti maalummaafi eenyummaa dubartootaa ibsachuuf mala itti gargaaramuudha.

Akkuma toora 52ffaa fi 53ffaatti ammoo,jireenya maatii tokkoo keessatti jaarsi jaartii isaa gorsuufi qajeelchuu osoo qabuu abaaruu akka hinqabne ibsuuf darashame. Kuniis, Maarashaan kan hojjatu/tumuu/ ummata magaalaa jiraatu ta'uu kan mul'isuufi dongoraa dachiin qotatan kan muka gaara jiruurraa kan hojjatame ta'e kan qara qabuudha. Kuniis ummanni Oromoo kan baaddiyyaa jiraatu lafa qotuufi horii horsiifatu ta'e, dur foon murachuufi aannan unnachaa kan tureefi ummanni magaalaa immoo marashaa tumaa kan turan ta'uu mul'isa. Jaartiin jaarsaaf ajajjamuu yoo didde ,jaarsi wallaalaan ni abaara. Kun immoo, jiruufi jireenya isheerratti gaarii akka hintaane ibsa.Tarkaanfiin fudhatamuu qabu gorsuu,qajeelchuufi sirreessuun osoo jiruu abaaruu filata.Kanaaf,jaarsaafinjaartiin qaama tokkoo waan tahaniif abaaruun sirriimiti jechuun itti ibsachuuf darashama.

Toorri darashii 54ffaa-56ffaa jiran tanarraa hubachuun danda'amuutti, bultiin mana tokkoo akka dubartiin toluu ibsuuf darashame. Kuniis,hayyuun/walalleesssa ykn nama sagalee qabu/ yeroo darashu nimiidhagsa,nitolcha.Yaada jedhamuu malu hunda darashuun nama onnachiisa; hamiilee kakaasa; kan rafe dammaqsa. Kuniis walaloon darashii akka hayyuun toltu agarsiisa. Akkasumaas, qoosaan akka kolfaan tolu beekamaadha.Qoosaan kofalchiisaa barsiisa. Kolfiis namni qoosu sun daran akka sirriitti qoosu ni onnachiisa.Jaartin bifa jaarsaa fakkaatti jechuun jaarsaafi jaartiin amala walfakkaatu qabu. Mana jaartiin keessa hinjirree namatti hintolu.Mana kan hoo'istuu jaartiidha.Nimiidhagsiiti.Kanaaf, manni ykn bultiin akka jaartiin tolu ibsachuuf darashama. Manni utubaa malee akkuma hindhaabbanne dhiirriniis jaartii malee jiraaachuu akka hindandeenye ibsachuuf kan darashame. Qonnaan bulaan hojii misooma qonnaarratti ogafaanntti gargaaramuun akkamiitti maalummaafi ijaarsa eenyummaa

isaa, fedhiifi hawwii isaa, yaadaafi ilaalcha isaa jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti ibsachuuf akka itti gargaaramuu mul'isa.

Darashiin toora walaloo 57ffaafi 58ffaatt ammoo, kennaan abbaa warraa taliigaa jireenya mana tokkoo keessatti akka haadha warraa miidhagsuu ibsuuf darashame. Kuniis, dhaabaafi dagaleen waljabeessuun mana miidhagsa. Kuniis manni dhaabni tole tanaan dagaleen immoo isuma tole kana sirriitti miidhagsa. Akkasumaas, kennaan abbuma warraattiin kan tolu yoo ta'uu, kennaan isaa kun immoo haadha warraa daran akka gammachiisu beekamaadha. Kanaaf, haatii warraafi abbaan warraa yaadaniis ta'e dalagaan karaa tokkoo akka jiran ibsachuuf darashama.

4.2.8. Hiyyumaa Balaaleffachuuf

Hiyyummaan ummata keessatti beekamaadha. Kuniis nama rakkate Oromoon waan qabuun gargaaruun akka hiyyummaa sanarraa dandamatu taasisa. Kanaafuu, miidhaa hiyyummaan qabu ogafaan kanaan itti mul'suu ykn jajuun karaa ergaa ittiin dabarsaniidha. Walaloon darashii armaan gadii kana akka fakkeenyaatti ilaaluun ni danda'ama.

(8)

(59) Addeelliyoo bululoo tohuun akkamiitti tootu hoo!!

(60) Nadhoon dureessa hinmootuu laali hiyyeessa akka gootu...hoo!! jechuun darashame'

(61) Hammareessa daraare muka walkeessa saare

(62) Deegaan duraanuu beekaa dhiira teenya hamaan dureessa dare

(63) Gabaabaa namuu faarsuu dheeraa namuu irra qaarsuu

(64) Osoo dhagaalee cabsee hiyyeessa namuu faarsuu

Odeeffannoon afgaaffii Obboo Yuusuuf Muumee Abdii irraa

15/04/2009tti argame.

Akkuma darashii toora 59ffaa fi 60ffaatti miidhaa hiyyummaan hawaasa keessatti qabu balaaleffachuuf darashame. Kuniis, Hiyyummaan /dhabni/ waanuma hundaaf nama jilbiffachiisu. Dhabni namaa gadii nama taasisa. Namni qabeenya qabu nama kamiiniyyuu ni kabajama. Kana jechuun niitiin kan dhiirsa jaalattu yoo inni qabeenya qabaate kabajaa akka

argatu mul'isa. Akkasumaas qabeenya dhabuun dubartiin akka tuffatamte bultu nama godha. Kanaaf,qabeenya dhabuun akka dubartiin nama mootuufi qabeenya yoo qabaatan immoo kabajjaa akka namaa kennitu ergaa dabarsa. Kanamalees, hiyyummaa jiruufijireenya hawaasummaa keessatti akkamiitti akka nama tuffachiiftuu ibsachuuf darashama.

Toorri yaada darashii 61ffaafi 62ffaatti ammoo, hiyyeessi hiyyummaa wajjiin walbaruu isaa ibsuuf darashame.Kuniis,hammarreessi gosa mukaa akka ta'eefi inniis mukkeen jiran keessaa kan walkeessa saaruufi guddachuu isaa mul'isa.Toorri itti aanuu ammoo hiyyeessi waa'ee miidhaa hiyyummaa duraanuu qaama godhatee jira;ni beeka. Inni duraan dureessa ture yoo sababa adda addaattiin dhabe ykn hiyyeessa ta'e, kufaatiin gara hawaasummaattiifi xinsammuuttiin isarra gahuu danda'uu gamanumaa akka ibsamuu nama hubachiisa. Kanaaf, ergaan darashii tana hiyyeessi jireenya isaa keessatti durumaanu rakkoo bu'aa ba'ii jireenya wajjiin walbaruu isaa nutti agarsiisa. Dureessi ammoo tasa osoo itti hinyaadiin waan dhabeef, rakkoo sun wajjiin walbaruuf falmii adeemsiisu nutti agarsiisa ykn walbaruuf akka rakkate ni hubachiisa.

Akkuma darashii toora 63ffaa fi 64ffa tanarraa hubatamuutti,hawaasa keessatti gabaabachuu ilma namaafi hiyyummaa balaaleeffachuuf darashame. Kuniis,namni gabaabaan kan hinfaarfamneef wanta fannifame hiixate fudhachuu hindanda'u. Akkasumaas, nama keessa ol bahe hinmul'atu. Dheeraan dheerina isarraan kan ka'e wanta tokkoo isarraan qaarsuun akka hindanda'amne kan mul'isuudha. Hiyyeessi sababa dhabuu isarra kan ka'e waanuma barbaadellee yoo hojjate hinfaarfamu. Kanaaf,hiyyeessi waanuma fedheellee hojjatu galata akka hin qabne mul'isa. Kun immoo qonnaan bulaan maalummmaafi eenyummaa isaa,sadarkaa jireenya diinagdee kan hawaasa jidduu jiruu ibsachuuf itti fayyadama.

4.2.9. Abdii Mul'isuuf

Abdiin yeroo baay'ee akka ililliitti /ababootti/ ilaalama. Namni kamiyyuu afuunfachuuf jala deema, ililliin immoo gara fuula duraatti deema. Kuniis abdiin yeroo baay'ee fedhii gara fuula duraatti argamuu ni danda'ama jechuun argaa yaada sammuuttiin /imaginery/ itti amanuudha. Hawaasni wantoota jiruufi jireenya keessatti isa qunnamuu kanneen akka argachuu, dhabuu, jireenya gammachiisaa, diddaa, sooreessa tahuufi kkf hunda abdiidhaan eeggachuun kan waljajjabeessuu, walfaarsuu ykn hamilee walii kennu. Abdii kanaas bifa

sirbaan yeroo ibsatan nimul'ata.Haala kanaas walaloo darashiittiin ibsatan akka armaan gadiitti haa ilaallu.

(9)

- (66) Obarraan miinyaa taa'uu qunnee galaana yaa'uu hoo!!
- (67) Abaduu ka'uu oollee dhagaan dhagaarra taa'uu...hoo!!jechuun darashame.
- (68) Haleetuu numa rooba yoo dumeessi jiraate
- (69) Abaduu numa quufaa yoo mataan nu jiraatee
- (70) Garbuun baalli saddeetti sagalleessaaan lafa jiraa
- (71) Ilmi abbaan tokkoo dhalee tokkoo caayaa itti taa'aa
- (72) Haaji muummeen nije'ee waan je'etuu jiraa
- (73) Sokkituu barbaadinaa dhalaan hulaayyuu jiraa

Odeeffannoon afgaaffii Obboo Taajuu Muumee Bakkar irraa

15/08/2009tti argame.

Akkuma darashii toora 66ffaafi 67ffaatti manguddoo biyyaarraa dhaamsi argame hubatmuutti, ummanni Oromoo abdii qabaachuu isaa ibsuuf darashame. Kuniis, Obarraan lafa gosaan moggaafamte yoo ta'uu miinyaan lafa caffee hinbarbaadamnee ykn lafa gaarati. Lafti isaanii gaaraafi bishaan ammoo gahaa kan hinqabne yoo ta'uu, qunneen galaana guddaa yaa'uudha. Dhagaan dhagaarra taa'uus of danda'e waan hinteenyeef guyyaa dhagaan jalaa socho'uu ni kufa.

Kanaaf,ummanni Oromoo yeroo baay'ee waan namaa hinbarbaadu; namaas hintuqu. Inni akka keessummatti dhufe ummata kanarratti abbaa biyyaa of godhu. Kun gaafa galaanni /ummanni Oromoo (itti garagale) akka ka'uu kan abdii kennuudha. Kanarraa ka'uun warren aangoo da'oo godhachuun ummata saamaa jiran guyyaa tokkoo sitti kaane akka kuftu beeki jechuun ittiin akkeekachiisuuf darashii darashamuudha. Kanaaf, sochii hojii misoomaa qonnaa adeemsisuurratti walaloo darashiittiin maalummaaafi ijaarsa eenyummaa isaa ibsachuurra darbee abdii qabaachuusaa tooftaa ittiin ergaa dabarsuudha.

Toorri darashii 68ffaafi 69ffaatti ammoo ilmi namaa jiruufi jireenya keessatti rakkoo ilaaluus guyyaa tokkoo rakkoo tana keessa akka bahuu abdachuu isaa ibschuuf darashame. Kuniis, duumeessi yoo jiraate roobni akka roobu kan ibsuudha. Toorri itti aanuu ammoo, namni jiruufi jireenya isaa keessatti fayya qabeessaafi abdii qabu tokkoo ni hojjata; yoo hojjate ni argata; yoo argate quufee buluun isaa akka hinoole abdii qabaachuusaa ibsachuuf darashama.

Kanaaf, ergaan darashii tanaa ilmi namaa jiruufi jireenya isaa keessatti hangamiillee rakkoo walxaxaa keessa jiraatu guyyaa tokkoo rakkoo tana keessaa akka bahuu danda'uu abdii qabachuu isaa ibsachuuf kan darashameedha.

Gara biraattiin darshiin toora 70ffaafi 71ffaatti ammoo, ilmi abbaa isaattiif qofa osoo hintaanee firaafi biyyaaf abdii tahuu isaa ibsuuf darashame. Kuniis, garbuun baalota sagal akka qabuufi isaan keessaa tokkoo ammoo lafa bu'ee akka jiru kan mul'isudha. Toorri itti aanuu ammoo, namni gaafa dardarummaa isaatti ilmoo dhale ykn argate boodarra gaafa human dhabe ilma isaattiin gargaarama. Kuniis namni ilmoo tokkoo dhale ykn ilmi abbaa isaattiif qofa osoo hintaanee namoota biroo kanneen akka fira, ollaafi biyyaaf akka tajaajilu abdii qabaachuu isaa kan ibsuudha. Kanaaf, gurbaan maatii tokkorraa argame, maatii isaa qofa osoo hintaanee fira, lammii, ollaafi namoota biyyaattiif abdii tahuu isaa ibsachuuf darashama. Kanaafuu, ergaan darashii tanaa ilmi namaa jiruufi jireenya isaa keessatti hangamiillee rakkoo walxaxaa keessa jiraatuullee guyyaa tokkoo rakkoo tana keessa akka bahuu danda'uu abdii qabaachuu isaa mirkanneeffachuuf kan darashame.

Akkuma yaada darashii toora 72ffaafi 73ffaatti tanarraa hubatamuutti,, dubartii mana namaa kamiyyuu keessatti argachuun akka danda'amu ibsuuf darashame. Kuniis, hayyuun haajii Muummee jedhamuu dubartiin jaarsa ishee sababa adda addaattiin jibbite yoo deemte barbaaduun akka hinbarbaachifne dubbata. Kuniis, dhubartiin mana namayyuu keessa akka jirtu akeekkachiisa. Akkuma aadaatti dubartiin jaarsaaf nika'a (wa'aada jireenya bultii) yoo hinqabaanne hawaasa keessatti namni nama hindhorku. Kanaafuu, Haajii Muummeen dubartii mana namaa kamiyyuu keessatti argachuu akka danda'amu abdii qabaachuu isaa ibsachuuf afwalaloo darashii darashame. Kun immoo maalummaafi ijaarsa eenyummaa qonnaan bulaan gahee hawaasa keessatti qabu ittiin calaqqisiifata.

4.2.10. Gaabbii Agarsiisuuf

Namni jiruufi jireenya guyya guyyaa keessatti hojii adda addaa dalagaa oola. Hojii hojjatu kana keessatti wantoota gaggaarii dalageefi kanneen dogongoraan dalagee ni jiraatu. Wantoonni gaggaariin akkuma jiruutti tahe, wantoota akka badiitti dalageef gaabbii duubaan itti dhaga'ama. “Gaabbii egeen gara duubatti” jedhama. Gaabbii kanaas walaloo darashiittiin akkaata itti ibsatu qaba. Kanneen armaan gadii akka fakkeenyaatti haa ilaallu.

(10)

(74) Galaanatu huuban deeme tuujii geenyaan naannawe hoo!!

(75) Namni muuyoo saayibe gala boodaa qaanawe ...hoo!! jechuun jalaa qabu.

(76) Waldagabreen Amaaraa kan mataa bututtuudhaa

(77) Aboo Amaaraan gooftaa jennee ashkara mootii lubbuudhaa

(78) Amma maa natti boontaa boona booyraa jaldeessaa

(79) Ani si dubbisuu balleessee booda booyaaf teessaa

Obboo Abdusamam Usmaan Alii 16/07/2009tti gaafadhe.

Toorri darashii 74ffaa fi 75ffaatti ,namni gowwaa saayibe gaabbuu isaa ibsuuf darashame. Galaanni yeroo guute wantoota akka huuba adda addaa baatee deema. Yeroo muumicha gahe huubicha baatee ninaannawa. Namni gowwaa hiriyyaa godhate akka qaana'uun beekamaadha. Kuniis, gowwaan waan dubbatuufi waan dhiisu hinbeeku. Gowwaan beekaa qaaneessa. Akkasumaas, gowwaan waanuma jedhaniin hunda dhugaa jedhee fudhata. Kanaaf, namni gowwaa saayibe qaani isarra gahe kanaaf gaabbuu isaa ibsachuuf darashama.

Toorri darashii 76ffaa fi 77ffaan ammoo, bara mootii durii keessatti qonnan bulaan lubbuun jiraachuuf qofa gooftaa jechaa akka turan gaabbuuf darashame. Bara mootumaa durii keessatti maqaan kiritinummaa kana baafatanii Oromiyaa keessa deema turan. Yeroo sun ummanni Oromoo Walda gabree kan yaanni isaa duloomaa kanaan gooftaa jechaa turan. Namni nama tahe dhala namaattiin gooftaa jechuu akka hinqabne beekkamaadha. Yeroo sana gooftaa yoo jechuu baatan lubbuun namaa waan balleessuuf jecha lubbuu ofii baafachuuf

qofa gooftaa jechanii turan. Kanaaf, darashiin tun namoota akkasiittiif lubbuun jiraachuuf qofa gooftaa jechaa akka turan gaabbuu isaanii ibsachuuf darashama.

Karaa biraattiin darashiin buufattoota lamaan dhumarratti argaman (78,79), nama nama tuffateefi booyraa jaldeessa walcinaa qabuun madaalaa namni tokko erga rakkoo keessa gale booda gaabbuun akka hinbarbaachifne ibsuuf darashame. Kuniis, nama rakkoo namaa jalaa dhagahuu dideef kan darashamuudha. Nama nama tuffatuufi booyraa jaldeessaa walbira qabuun kan darashame. Nama namatti boonuu dubbisuu isaattiif akka gaabbe kan mul'isuudha. Boona kanaan booda booyichi akka itti dhufuu beekuun barbaachisaadha. Kanaaf, walaloon darashii kun nama tokkoo rakkoon yoo qunname tuffii malee rakkoo suniif furmaata wajjiin barbaaduu akka qabnuu kan hubachiisa. Akkasumaas, erga rakkoo keessa gale booda gaabbuun akka hinbarbaachiifne ibsachuuf kan darashamuudha. Kuniis, qonnaan bulaan hojii misooma qonnaa adeemsiisuurratti walaloo darashii darashuun yaadaafiilaalcha, fedhiifi hawwii isaa ibsachuurra darbee maalummaafi eenyummaa isaa ittiin calaqqisiifata.

4.2.11. Heera muruuf

Heerri sirna bulmaata waliigaltee hawaasni tokkoo jiruufi jireenya isaa keessatti akka qajeelfamaa gonfachuun ittiin jiraatu utubaa manaati ykn cancala haalaafi amala hawaasaati. Heerri hawaasa tokkoo keessatti waan hojjatamuu qabuu ykn hojjatamuu hinqabne addaan baasuun kan namatti agarsiisu.

Hawaasni tokkoo jiruufi jireenya isaa keessatti naamusaan, waliigalteen, walkabajuufi badiirraa of eeguuf walqunnamtii gaariin akka isaan jidduutti jiraatu cancelli madaala amala namaa jiraachuun murteessaadha. Kun tahuu baanaan, kan human qabu kan hinqabne miidhuun, namni abshaala tahee gowwaa akka fedha isaa gochuun, jabaan laafaa reebuun, beekaan wallaala kabajuu dhabuun hawaasa jiddutti rakkoon adda addaa uumamuu danda'a. Walumaagalatti, safuun hawaasa jidduutti cabuun dhalli namaa hawwiifi fedhii jiraachuuf qabu gaaffii keessa galchuu ykn dhabamuu mala.

Ummanni Oromoo jiruufi jireenya bu'aa ba'ii keessatti heera adda addaa yeroo adda addaa tumaa ture; ammaas tumaa jira. Kun immoo, ummata Oromoo biratti beekkamaadha. Heerri kan tumamuu humnaan ykn anaatu siif beeka jechuun osoo hintaanee manguddoota

Oromoottiin tumama. Kanaaf, heerri cancala ykn utubaa haalaafi amala hawaasaati. Walaloon darashii kanneen heera muruu mul'isan akka armaan gaditti ni tarreessa.

(11)

(80) Darashii yaadumaa yaadaan akeekkachiisan hoo!!

(81) Asabot Koran malee diida niinnii hinarkanii hoo!!

(82) Hayyuu gabaran malee heera hundee arkanii...hoo!! jechuun jalaa qabu.

(83) Aannan hinqabu malee bokkuun ilmoo niqabaa

(84) Himata hinbeekne malee gowwaan haqa niqabaa

(85) Leenci dallaan hindhoowuu yoo Rabbii dhoowe malee

(86) Oromoo lolli hindhoowuu yoo heerri dhoowe malee

Odeeffannoon kun afgaaffii Obboo Usmaa'il Muumee irraa

17/07/2009tti argame.

Akkuma darashii toora 80ffaa fi 82ffaa tanarraa hubatamuutti, heerri yaada waliigaltee ilma namaa akka tahe ibsachuuf darashame. Yaaduma kanaan akeekkachiisuufi murtiin akka argamu danda'u ibsa. Heera waliigaltee kana obsa, naamusaafi kabajaan yoo hordofan malee haqa ykn mirga ofii argachuun akka hindanda'amne mul'isuuf darashama.

Kanaafuu, Oromoonni kanneen dhimma heeraarratti mari'achuuf dhufan martii osoo gara dhimmicharratti dubbachuu hinjalqabiin dura akka isaan heera hayyoonni muratan kana fudhataniifi yeroo beektoonni dhimmicharratti mari'atan obsa, naamusaafi kabajaan akka dhaggeeffachuu qaban taasissf kan darashamuudha. Kanamalees, ergaan darashii tanaa wanti tokkoo iffaajjan malee bakka jiraniitti akka namatti hindhufne akeekkachiisuufi murtii heeraas yoo tahe iddoo inni jiruutti dhaqanii obsa, naamusaafi kabajaan dhaggeeffachuun namni kan murteeffameefi kan irratti murteeffame fudhachuu akka qabu kan hubachiisuudha.

Akkuma darashii tooda 83ffaa - 84ffaarratti manguddoonni Oromoo ibsaniitti, heera muruuf caayaa ykn gaaddisni akka barbaachisuu ibsuuf darashame. kuniis, manguddummaa ykn araara akka barbaadu kan hubachiisuudha. Kanaaf, heerri ofiin dubbata; ni dubbachiisa

jechuu yoo tahuu,seerri immoo, heera irraa kan madduu tahee, caayaa manguddummaa ykn araara hinqabu.Waan kana taheef heerri angafa seeraati ykn seerri quxusuu heeraati. Hawaasni heeraaf kabajaafi jaalala guddaa qaba.Akkasumaas, hawaasichi kabajaa heeraaf qabu ibsachuuf kan darashamuudha.

Tooori darashii 85ffaa fi 86ffaarratti argamuu ammoo,ummanni Oromoo lolaatti osoo hintaanee heerratti akka amanuu ibsuuf darashame. Kuniis,leenca dalla'an itti ijaaranii dhorkuun hindanda'amu. Inni human waan qabuuf cabsee ykn diigee deemuu danda'a.Yoo Rabbiin namarraa dhorke malee, dhalli namaa ofiirraa ittiisuu hindanda'u. Lammiin waraana hinsodaatu.Yoo waraanni lammiitti dubbate daran lammii cimsa, hadheessa ykn onnachiisa jechuuf darashama. Kanaaf ammoo, kan lammii cancaluu ykn dhorku heera ta'uu beekuun barbachiiisaadha.Akkasumaas, ,namoonni waraanni ummata nidhorka jedhanii amanan yoo jiraatan akka kanarraa baratan ergaa dabarsa.

Itti dabaluun, Oromoon lola hinsodaatu; heera ammoo ni kabaja.Heerri hayyoota Oromoottiin waan tumamuuf, hawaasa jiddutti yakki /balleessan/ yoo uumame, manguddoon gosaa caayaa jalatti waliitti qabuun heeraan murtii kennama. Kanaaf,Oromoon lolatti osoo hintaanee heeratti akka amanu cimsanii ibsachuuf darashama.

4.3 Malleen Dubbii

Gosoota ogafaanii keessaa tokkoo malleen dubbii. Malleen dubbii barreeffama ykn haasawaa tokkoo keessatti dhaamsi tokkoo haala miira namaa keessatti fakkii uumuudhaan miidhagse salphatti akka hinirraanfatamneetti dhiheessuuf gumaacha olaanaa qaba. Akka Edwards (2009) jedhuutti,“painted words and phrases,” jechuun akka wanti halluu dibamee tokkoo ija fuudhu. Jechoonniifi gaaleewwan malleen dubbii kanaan dhihaatan yaada namaa hawwatu jechuudha. Ykn malleen dubbii jechuun karaaleeykn tooftaalee waan tokkoo miidhagsuufi suuraa sammuu namaa keessatti kaasuudhaan ergaa dabarsuuf tajaajjilan.

Malleen dubbii faayidaalee adda addaa qabu. Malleen dubbii amala, gochaafi bifa waan lamaa walmorkisiissuun sammuu namaa kessatti fakkii uumuuf,waan tokkoo arbeesse,hoo'isee ibsuuf,yaada ibsamhuuf miidhagina kennuufi yaada tokkoo icciittiin ibsuuf gargaarsa olaanaa qaba.Addunyaa fi kaawwan (2005). fi Addunyaa (2011). maxxansaa 3ffaa

4.3.1 Akaakuu malleen Dubbii

Malleen dubbii akaakuu adda adda qaba. Isaana keessaa muraasni akkeessa, iddeessaa, nameessaa, eemitii, habalaka, walqabsiisuu /Allusion/, fakkeessummaa /symbolism/, walbira qabaa /Analogy / fi kkfakkaatan eeruun ni danda'ama.

4.3.1.1 Malleen dubbii Fakkoommii

Fakkoommiin gosoota malleen dubbii keessaa tokko. Ummanni muuxannoo dheeraa jireenya isaa keessatti dabarse irratti hundaa'ee waan tokkoo kallattiin kan hin ibsinee jira. Kanaaf waan kallattiin hin ibsineef kan bakka bu'uu uuma. Bakka bu'iinsa ykn mallattoo waan tokkoo kan fudhateen immoo, fakkoommii /symbols/ jechuu ni dandeenya. Fakkoommii jedhamee kan moggaafamu hiikkoo kan argatu, hubannoo kan gonfatu aadaa ummataa irratti hundaa'eeti. Kanaaf, walaloo darashii keessatti fakkoommiiwwan mul'ataniif hiikaa kennuun kan danda'amu aadaa Oromoo Harargeerratti hundaa'uun taha.

Amalli fakkoommii inni guddaan bakka bu'aa tahuusaati. Bakki ykn gochi nama tokkoo wanta biroof dhaabbata. Kan ibsuu qofaatu mul'ata ykn argama. Mallattootu yaada ibsa. Fakkoommiin gosoota adda addaa sadii qoodamuu danda'a. Qoodamiinsa fakkoommii ilaalchee hayyuun Wiliam J. Girees kitaaba "Response to literature" jedhu kan (1965 : 53) irratti akkasiitti ibsu. In asense the word " symbol" is universal , in the most elementary sense of some thing standihg for or pointing to some thing else. But, in literary terminology the meaning has to be narrowed." Yaada armaan olii bu'uureeffachuun fakkoommii bakka sadiitti qoodame ilaaluun ni danda'ama. Fakkoommii waliigalaa /universal symbolism /, fakkoommii naannoo (barsiifata) /conventional symbole/fi fakkoommii dhuunfaa jechuun qoodamu. Qorannoon kun garuu fakkoommii naannoorratti hundaa'uun adeemsifamee jira.

A. Fakkoommii naannoo /conventional symbolism /

Aadaa, seera, heeraafi muxxannoo hawaasa ykn uummta tokkoo irratti hundaa'ee uumama. Inni kun aadaa, barsiifata jiruufi jireenya, safuu, kabajaa hawaasa waliin kan walqabate. Fakkoommiin akkasii hawaasa keessa yeroo dheeraa jiraachuun kan ititani. Hawaasa keessaa kanneen bahan waan tahaniif orma /halagaan/ fakkoommii akkasii hubachuuf ni rakkisa. Tashooma Eegareefi kaawwan .(2000:155). fakkeenyaaf, gurraachummaan ummata

Oromoo biratti Waaqa, amala Waaqaatti yemmuu mallatteeffamu ,ummata biraatti mallattoo gaddaati.

Haaluma kanaan walaloon darashii walaloo aadaa hawaasa Harargee kan yeroo guuzaa ykn daboo bakka hojii misooma qonnaatti qarxaa dongoruuf kan darashamuudha. Walaloon darashii muuxannoo hawaasni Oromoo Harargee jiruufi jireenya bu'aa ba'ii keessatti baroota dheeraaf waliitti kuufate kan dhalootaa dhalootaatti afaaniin jechoota filatamoo ta'aniifi yaada bal'aa ibsaniin maalummaafi ijaarsa eenyummaa isaa ittiin claqqisiisaa tureefi ammaas ittiin ibsataa jiru. Walaloon darashii yeroo baay'ee hawaasa biratti kan darashamu hojii qonnaarratti gamtaan yeroo qarxaa dongoruu ittiin walonnachiisuuf, laafaa jajjabeessuuf, hamilee walii kakaasuufi ittiin walbashannansiisuuf gahee olaanaa qabu. Adeemsa kana keessatti walfaarsuu, walarrabsuu, qurrama qaban waliif ibsuufi kkfakkataniin hawaasni maalummaafi ijaarsa eenyummaa isaa ittiin ibsata. Kuniis, walaloo darashii keessatti fakkoommiiwwan naannoo kanneenitti argaman fudhachuun akka armaan gadiitti ibsee jira.

Hubii kanniisaa nama beekuutu qubsiisa..... hooo!!

Guuzni baanaan wadaajjaa nama beekuutuu tufsiisaa.. hoo jechuun jalaa qaban.

Hubii kanniisaa - Baay'ina namoota guuzaarratti argamaniin mallatteeffama.

Tufsiisa- Eebbisiisuu ykn galata galfachuu abbaa guuzaattiin mallatteeffama.

Walaloon darashii kun kan darashamuu abbaan guuzaa hojjii namoonni guuzaarratti hirmaatan hojjataniin baay'ee yoo gammadee; gammachuu isaa kana ibsachuuf jecha hojii qarxaa dongoruu erga goolabamee booda tumaaleessa re'ee qaluun ninyaachisa; nigammachiisa. Yeroo kana namoota daboo kanarratti qooda fudhatan keessaa tokkoo walaloo darashii kanaattiin namni aadaa, seenaa, haala hojii hawaasa kanaa beekuu osoo guuzni hinbitiinaawwiin dura manatti galchuun ninyaachisa; nigammachiisa jechuun ergaa kana dabarsuuf darashama.

Kanaafuu, abbaan guuzaa hojii isaa kanaaf ni eebbifama; nifaarfama jechuun maalummaafi ijaarsa eenyummaa aadaa isaanii akkaataa itti ibsatan hubachiisa.

Hamashaa babaxxi goote akka saara buqqeedhaa

Gad teesse maatolfannee isheen nama guddaadha

Hamashaan – Akka aadaa Oromoo Harargee bahaatti intalti tokkoo eega heerumte booda akkaata rifeesa mataa ishee ni jijjiirama. Jijjiirraan kun jijjiirraa gara rifeensa naannoorraa gara hamashaatti godhamuudha. Dubartiin tokkoo hamashachuun heerumuu ishee mirkanneessa.

Kanaaf, Hamashaan dubartii heerumteen mallatteeffama.

Way asrii asrooyyee lukkicha gad hin teenye

Akka jabaan goggodhu laafaan numaa dandeenye

Hojii qarxaa dongoruu keessatti namni human cimaa ykn dardarummaa qabu guyyaa guutuu osoo boqonnaa hinfudhatiin akka hojjachaa ooluudha. Jabina jabaan qabu, namni laafaan isa kana arguun hojjachuu baatuullee nama cimaa kana dinqisiifachuu dhabuu isaa mul'isa.

Kanaaf, lukkicha gad hin teenye kan jedhu nama cimaa ykn dargagummaan mallatteeffama.

Magaalleen magallanii diimtuu mannii moggaadhaa.... hoo!!

Haati magaallee deesse namayyuun soddaadha...hoo!! jechuun jalaa qaban.

Yeroo baay'ee kan faarfamuu magaalleepha. Kuniis miidhagina isheettiin kan faarfamtu. Diimtuun akkuma magaallee yoo bardaadamtuu, kan baay'ee barbaadamtuu magaallee ta'uu mul'isa. Manni ishee moggaadha jechuun miidhaginaan kan baay'ee addaan hinfagaanneedha. Kana malees, haati magaallee deesse soddaa hindhabdu. Kanaaf magaalleen miidhaginaan/ barreedinaan / mallatteeffamte.

Manallee dhaabaa tolchaa dagaleedhaa miidhagsaa hoo!

Kennaallee abbaa kennaa haadha warraa miidhagsaa ....hoo!! jechuun jalaa qaban.

Dhaabaafi dagaleen waljabeessuun mana miidhagsa. Kuniis, manni dhaabni tole taanaan dagaleen immoo isuma tole kana daran barreecha. Kennaan abbaa warraa kennu haadha manaa akka miidhagsuu, gammachiisuu hubachiisa. Kanaaf, manni dhaabaafi dagaleen

akkuma miidhaguu, bultii maatii mana tokkoos abbaafi haadha warraattiin akka miidhagu mul'isa. Kanumarraa ka'uun, dhaabaafi dagaleen manaa- abbaafi haadha warraattiin mallatteeffama ykn bakka bu'a.

Galaanaatu huubaan deemee tuujii geenyaan naannawe hoo!!

Namni muuyoo saayibee gala booda qaanaawe ...hoo!! Jechuun jalaa qaban.

Galaanni yeroo guute wantoota adda addaa kanneen akka huubaa baatee deema. Yeroo bakka haroo gahe immoo huubicha baatee naannaawa. Namni gowwaa saayibe qaana'uun isaa beekamaadha. Mammaksa Oromoo , “Haadha gowwaa hidhiin jalli maddaadha,” jedhama. Kana jechuun yeroo ilmi ishee waan hintaane hojjatu, alagaan ni kolfa. Haati gowwaa immoo hojii ilma isheetti ni qaanoofti, ni aarti. Irra daddeebite, hidhii ishee cinniinti. Kuniis, gowwaan waan dubbatuufi waan dhiisu hinbeeku. Kanaaf, gowwaan beekaa qaaneessa. Haaluma kanaan, galaanni huuba baatu nama muuyoo /gowwaa/ bakka bu'aa ykn mallatteeffama.

Oborraan miinyaa taa'uu qunnee galaana taa'uu hoo!!

Abaduu ka'uu ooluu dhagaan dhagaarra taa'uu... hoo!! jechuun jalaa qaban.

Oborraan lafa gosaan moggaafame ta'ee lafa caffee kan hin barbaanneedha. Kana jechuun lafa gaara qabdu. Lafti isaanii bishaan gahaa kan hin qabne yoo ta'u, qunnee galaana guddaa yaa'uudha. Dhagaa dhagaarra taa'uu of danda'ee waan hinteenyeef guyyaa dhagaan jalaa socho'ee ni kufa.

Kanaaf, galaanni taa'uu- ummata waa hunda danda'uun obse taa'uun mallatteeffama. Dhagaan dhagaarra taa'uu immoo, mootummaa aangoo humnaan qabachuun ummatarra jiruun mallateeffama.

Malkanyaan mojoo buute buna imee garaanii hoo!!

Jaartiin jaarsaan kofalte boola guutuu garaanii hoo!!

Sokkite galuu diddee dhiira teenya boola hudduu garaanii hoo!!...jechuun jalaa qabu.

Yaanni darashii armaan olii, dubartiin qabeenya jaarsa ishee ilaaltee qofa taliigaa jireenyaa akka isa wajjiin jiraatu ykn yoo sababa adda addaatti jaarsi qabeenya mana keessa dhabe ammoo, akka jalaa sokkitu / deemtu / ittiin gorsuuf walaloon darashii kun darashama. Kuniis taliigaa jiruufi jireenya maatii tokkoo keessatti qabeenyi murteessadha.

Malkanyaan- nama humnaan qonnaan bulaarraa lafa fuudhe ykn osoo hinhojjattin jiraatuun mallatteeffama.

Boqonnaa Shan: Cuunfaa Qorannichaa, Argannoo Qorannichaa

5.1 Cuunfaa Qorannichaa

Sabni kamiyyuu jiruufi jireenya bu'aa ba'ii guyyayyuu keessatti maalummaafi eenyummaa isaa ogafaaniin ibsata. Ummanni Oromoo Harargee aadaa, duudhaa, hooda, seenaa, maalummaafi eenyummaa, fedhiifi hawwii, yaadaafi ilaalcha isaa ogafaaniin calaqqisiifata. Hawaasni kun ogafaaniif kabajaafi jaalala guddaa waan qabuuf waliin jireenya hawaasummaa keessatti dhaamsa haala qabatama jiruurratti xiyyeeffachuun ittiin dabarfatu. Karaalee ijaarsa eenyummaa isaanii ittiin dabarfatan keessa sirba, geerarsa, shaggooyyee, shobdoo, dukkoo, darashii muraasa kaasuun ni danda'ama. Dameewwan ogafaanii kanneen armaan olii keessaa darashii isa tokko. Walaloon darashii ummata Oromoo Harargee biratti kan misooma qonnaa wajjiin walqabatu tahee gamtaan yeroo qarxaa dongoruu itti waloonnachiisaa laafaa jajjabeessuuf, hamilee walkakaasuufi itti walbashannansiisaa maalummaafi ijaarsa eenyummaa isaa keessatti ergaa cimaa kan dabarsuudha.

Haaluma kanaan, kaayyoon qorannoo kanaa qaacceessa qabiyyee darashii qonnaan bula Godina Harargee Bahaa Aanaa Qarsaa kan ibsuudha. Qorannoo kana keessatti qonnaan bulaan naannoo Harargee akkamiitti darashii akka itti fayyadamu , malleen dubbii fakkoommii walaloo darashii maalfaa akka tahan, darashiin maaliif akka darashamuu addaan baafamuun eeramanii jira.

1. Qonnaan bulaan darashii akkamiitti akka itti fayyadamuufi adeemsa ittiin darashamuu qaba. Walaloon darashii nama uumamaan dandeetti darashuu qabu ykn manguddoo biyyaattiin qofa darashama. Kuniis, akkaataa itti eegalamuufi xumuramuu qabaachuu, gosti tokkoo waliitti darashuu danda'uu. kun ammoo, hojiin qarxaa dongoruu keessatti fincila hojii ykn hamilee hojiif qaban kakaasuu malee walloluuf ykn hijjaa walirratti qabachuumiti. Namni walaloo darashii baasuu nama tokkoo ykn manguddoo biyyaati. Kana malees, abbaan guuzaa guyyaan hojii qarxaa dongoruu osoo hinga'iin dura nama dandeetti walaloo darashii darashuu danda'u kadhachuufi tajajjila gahaa gochuun qopheeffata. Abbaan guuzaa torbaan tokkoo dura wantoota namoota guuzarratti hirmaataniif barbaachisan qopheeffachuu, dubartoonni hojii qarxaa dongoruu kanarratti namoota hirmaatan hunda guyyaa yeroo hojiin

adeemsiifamuufi yeroo hojii booda galgala hojiilee adda addaa hojjachuun qooda olaanaa qabu.

2.Darashiin yeroo qarxaa dongoruurratti qonnaan bulaa harargeettiin darashamuu qabiyyeelee adda addaa dabarsuuf tajaajjila.Isaaniis,hamilee guuzaa jajjabeessuuf, gorsa kennuuf, masluufummaa balaaleffachuuf, komii abbaa guuzaarratti qaban ibsuuf, kabajaa hawaasaa mul'isuuf,hojii hojjatame ibsuuf, hamilee dubartii jajjabeessuuf,hiyyummaa balaaleffachuuf, abdii mul'isuuf, gaabbii agarsiisuuf, heera muruufi kanneen kana fakkaatan dabarsuun jiruufi jireenya hawaasummaa isaa ittiin calaqqisiiffata.

3 Malleen dubbii fakkoommii kanneen walaloo darashii keessatti tajaajjilan addaan baasuun eeramee jira.

Walumagalatti, qorataan qabiyyeelee walaloo darashii ilaalchisee kanneen armaan olii muraasarratti xiyyeeffannoo kennuun gadfageenyaan qaacceessuun ibsee jira.

5.2 Argannoo Qorannichaa

Qorannoo tokkoo kan adeemsiifamuu argannoo argachuuf akka tahee beekkamaadha. Qorannoo kanarraa qorataan argannoowwan armaan gadii kanneen tarreesseerra:

1. Qonnaan bulaan walaloo darashii akkamiitti akka fayyadamuufi adeemsa itti darashamuu qaba.Walaloon darashii nama uumamaan dandeetti darashuu qabuu ykn manguddoo biyyaa kan uumamaan dandeetti darashuu qabu qofaan darashama. Kuniis akkaataa itti eegalamuufi xumuramuu qabaachuufi gosti tokkoo waliitti darashuu danda'uudha. kun ammoo, hojii qarxaa dongoruu keessatti fincila hojiiykn hamilee hojiif qaban kakaasuuf darashama malee walloluuf ykn hijjaa /qurrama/ waliirratti qabachuu akka hintaane irratti gahamee jira.

Namni walaloo darashii baasuus nama tokkoo ykn manguddoo biyyaa yoo tahu namoonni guuzarratti hirmaachaa jiraniifi ijoolleen hoo!! jechuun akka jalaa qaban irratti gahamee jira.Kana malees, abbaan guuzaa guyyaan hojii qarxaa dongoruu osoo hingahiin dura nama walaloo darashii darashuu umamaan danda'uu kadhachuufi tajaajjila gahaa namichaaf gochuun qopheeffata. Abbaan guuzaa torbaan tokkoo dura wantoota namoota guuzarratti hirmaataniif barbaachisuu qopheeffachuufi dubartoonni hojii qarxaa dongoruu kanarratti namoota guuzarratti hirmaatan tajaajjiluun qooda olaanaa qabu.

2.Darashiin yeroo qarxaa dongoruurratti qonnaan bulaa Harargeettiin darashamu qabiyyeelee adda addaa dabarsuuf tajajjila.Isaaniis,hamilee guuzaa jajjabeessuuf, gorsa kennuuf, masluufummaa balaaleeffachuuf, komii abbaa guuzaarratti qaban ibsuuf, kabajaa hawaasaa mul'isuuf, hojii hojjatameef, hamilee dubartii jajjabeessuuf, hiyyummaa balaaleeffachuuf, abdii mul'isuuf, gaabbii agarsiisuuf, heera muruufi kanneen kana fakkaatan dabarsuuf jiruufi jireenya hawaasummaa akka ittiin calaqqisiifatu irra gahamee jira.

3. Malleen dubbii fakkoommii kanneen walaloo darashii keessatti tajaajjilan addaan baasuun irra gahameera.

Walumaagalatti, argannoowwan armaan olii kanneen qaacceessa qabiyyee walaloo darashii irraa kan argame tahuu hubachuun haala kanaan tarreeffamee jira.

Dhumarratti jecha“Darashii fi Darasii “ jedhu akkaataa hawaasichi itti fayyadamuun barreeffama kana keessatti waljala jijjiiruun itti fayyadameerra.

Wabiilee

Addunyaa Barkeessaa (2011). **Akkamtaa** .Finfinnee:Oromiyaa.

..... (2014). **Semmoo**. Finfinnee.

.....(2016). **Semmoo**. Bu’uura Barnoota Afaaniifi Afoola
Oromoo.Max.3ffa Finfinnee: Mana Maxxansaa Efficientii.

Addunyaa Barkeessaafi Kaawwan (2005).**Barnoota Afaan Oromoo Qajeelcha Barsiisaa
kuta 11ffaa**:Ministeera Barnootaa : Setting a new Trend in Book publishing.

Asafaa Tafarraa(1991). “Afoolaafi Waloo” Wiirtuu keessatti. Jildii 4,F 127.

Austin, Bukenya,etal .(1994).**Understanding Oral Literature**:Nairobi:Nairobi University
Press.

Awwal Said.(2013). **Mijuu Ogbarruu**.Max. tokkooffaa. Dire Dhawa:mana Maxxansaa
Kalas

Berg B.(2001).**Qualitative Research Methods for Social Sciences**:California State
University: Long Beach press.

Biirroo Aadaafi Tuurizimii Oromiyaa. (1991).**Wiirtuu** (Jildii4).Finfinnee:Dhaabbata
Maxxansaa Artistic.

.....(1999).**Wiirtuu** (Jildii 8). Finfinnee: Dhaabbata
Maxxansaa Daldala.

Dastaa Dasaalany.(2013).**Bu’uura Qorannoo**.Max.2. Finfinnee:Dhaabbata Maxxansaa East
Trading plc.

Denscombe. M.(2007).**The Good Guide for Small Scale Social Research Projects**.3rd
Edition Open University Press.

Dirribaa Tarrafaafi Dirribaa Qana’aa .(2004).**Mirriiga Oromoo Harargee**.Finfinnee:Mana
Maxxansaa Artistik p.E.

- Goldestin's Kenneth .(1964).**Aguide for Worker in Folklore**.Hatboro:Folklore associates Inc.
- Dorson.M.R .(1972).**Folklore and Folklife**.Chicago:The University of Chicago press.
- Figaadee Azezza .(1991).**Introduction to Oral Literature**.Addis Ababaa:Institution for International Cooperation of the German Adult Education Association IIZ/Dvv.
- Finnegan Ruth .(1970).**Oral Literature in Africa**.Nairobi:Oxford University Press.
- Flick. Uwe .(2002).An **Introduction to Qualitative Research**. (2ndEdition).New Deli:SAGE Publication.
- Georges R fi Jones M.O .(1995).**Folkloristics**.An Introduction Bloomington and Indian Polis: Indian University Press.
- Geetachoo Rabbirraa .(2016).**Furtuu :Seer luga Afaan Oromoo**.Addis Ababa: max.9ffaa.kuraz International.
- Hill MC.G.(2002).**Glencoe Literature.The Reader Choice**:NewYork,The United state of America(course 4) :printed in The United State of America.
- Hinseenee Makuriyaa .(2010).**Gaachana Kormaa**.Addis Ababa:printed by Far East plc.
- ..... .(2012).**Elelee English-Oromoo-Amharic Dictionary**.Addis Ababa: Mana Maxxansaa intarpiraazii.
- Jaarraa W.B fi W.B.Yaadee. (1999).**Bantuu Haaraa**.Finfinnee:Mana Maxxansaa enterprizii.
- Kafyaaloo Ijaaraa .(2016). “Qaacceessa Qabiyyee Mirriisaa Godina Harargee Bahaa Aanaa Baddannoo” (kan hinmaxxanfamne) MA Thesis, Yuunivarsitii Addis Ababa.
- Melakneh Mangistuu .(2006).**Fandamental of Literature**.Addis Ababa:Addis Ababa University.
- Misgaanuu Gulumaa.(2011).**Dilbii Bu’uura Afoolaa.Ogafaaniifi afwalaloo Oromoo**.Finfinnee:

Muludeetaa Nagaasaa.(2005).“Raagoowwan Oromoo”University Addis Ababaa kan Hinmaxxanfamne.

Paul Christ (2009).**Know This Marketing Basics**:USA Know:This median com.

Punch,F.(1998).**Introduction to Social Research**:Indian put L.td: NewDelhi Sage Publication.

Tafarri Ayyaanaa.(1998).**Seer luga Afaan Oromoo kutaa 7-10**.Finfinnee: (max.1ffaa): Dhaabbata Maxxansaa Aster Nagaa.

Tashooma Eegareefi kaawwan .(2000). “Asoosama Dhangala’aa Oromoo.”Hidha Lamaffaa Barnoota Fagoo.Dhaabbata Mala Qunamtii Giddugaleessa.Ministeera Barnootaa.

Thomas R .(2001).**English Dictionary for Advanced Learners**.The university of Birmingham (6th edition): Harper Collins Publisher.

Warquu Dachaasaafi kaawwan (gul). (2001).**Wiirtuu (Jildii 9)**.Finfinnee:Commercial printing Enterprise.

Dabaleewwan

Dabalee- A

YUUNIVARSIITII ADDIS ABABBA

KOOLLEEJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANOTAA

JOORNAALIIZIIMIIFI SABQUNNAMTII MUUMEE AFAAN

OROMOOFI HOGBARRUU

Gaaffiilee Af gaaffiidhaaf Qophaa'an

1. Qonnaan bulaa naannawa Harargee bahaa akkamiitti darasha?ykn hojirra oolcha?
2. Malleen dubbii fakkoommii darashii keessatti maalfa?
3. Qabiyyeeleen drashii qonnan bula Harargee maalfaa?

Dabalee- B

Odeeffannoo Kennittoota

Lakk.	Maqaa Guutuu	Korniyaa	Umri	Arraddaa isaanii	Guyyaa
1	Ahmadiin Muume Musa	Dhi	55	Qarsaa 01	20-05-2009
2	Umer Muumee	“	60	Laangeey 01	15-06-2009
3	Yusuuf Muumee Abdii	“	60	Qarsaa	15-04-2009
4	Mohammad Yuyyaa Ilii	“	63	Gola waacuu	25-05-2009
5	Abduraman Turee Badhaasoo	“	65	Imaruufisoddu	25-05-2009
6	Ahmad Turee Ibroo	“	58	Imaruufisodduu	25-05-2009
7	AliyyiiAbraham Amad	“	54	YaabataaLenca	10-06-2009
8	AbdusalamUsmaan Ali	“	68	Doolusalamaa	16-07-2009
9	Kadiir Mumad Abduqee	“	55	Sodduu	07-07-2009
10	Jamaal Musa Jibriil	“	50	Mataqomaa	23-06-2009
11	Usmaa’ilMumee Abdii	“	56	Doolusalaama	17-08-2009
12	AliyyiiUsmaan Borishe	“	69	Mataqomaa	27-07-2009
13	Taajuu Muumee Bakar	“	56	Laangeey	15-08-2009
14	Abdii Ahamad Alii	“	48	Doolu ifaa	09-07-2009
15	AadamUsmaan Sadiiqo	“	66	Yaabataasalama	17-08-2009
16	Aadde Foziya Sheeka	Dub.	55	Qarsaa 01	20-08-2009
17	AadeeYeshiharag Ababaa	“	47	Qarsaa 01	26-07-2009

Dabalee-C

Fakkii baay'ina namoota garee tokkoo keessatti argaman kan qorataan suuraa kaase.

Dabalee -D

Fakkii yeroo qorataan garee gareetti waa'ee afwalaloo darashii namoota hojii qarxaa gongoruurratti hirmaatan iddootti argamuun mari'achiisuu , kan qorataan suuraa kaase.

Dabalee –E

Fakkii namoota guuzaan ykn daboon garee gareetti qoqqoodamuun qarxaa dongoraa jiran,kan qorataan suuraa kaase.

Dabalee-F

Fakkii meeshaalee aadaa kanneen qarxaa dongoruurratti tajaajilan, kan qorataan Suuraa kaase.

Dabalee – G

Walaloowwan darashii kanneen qarxaa dongoruurratti dhihaachuun beekamaniifi boqonnaa afur jalatti qaacceeffaman irraa qabiyyeewwan hundarraa fudhataman .

- 1, Hubii kanniisaa nama beektuu qubachiisaa
- 2 Guuzni baanaan wadaajaa nama beektu tufsiisaa
- 3 Hogguu boruu gamamaa lulluuqqanaan quluudhaa
- 4 Oyrūun oollee bullee durattumaa dalluudha
- 5 Way asri asrooyee lukkichaa gad hinteenye
- 6 Akka jabaa goggodhu laafaan numa hindandeenye
- 7 Way qadiir lola daagaa abduqaadiira bobbaane
- 8 Way olgodhuu laaligaa bakka reefu irraa kaane
- 9 Malkanyaanaa mojjoo buute bun imee garraanii
- 10 Jaartiin jaarsaan kofalte boola hudduu garraanii
- 11 Sokkite galuu diddee dhiira teenya boola hudduu garranii
- 12 Biyya teenya buna zuugaan halkanii Obarraa waliin kutee naannawa’
- 13 Ilmaan Haashee Hasanii nama balleessumalee biyya nama tolchuu arganii
- 14 Hashawaa hurree roobaa gad hindhawwiin niduuta
- 15 Qa’ee bosoo hindhaqiin jecha hinfakkannee fuutaa
- 16 Way marshaan tan magaalaa dongoraan muka gaaraa
- 17 Way dhiira teenya jaarsi jaartii dadhabe bira taa’ee abaaraa
- 18 Ilma luyna osoo ilma jechuu baatanii ,gaangee hamtuu osoo koru baatanii
- 19 Niitii hamtuu osoo fuudhuu fuudhuu baatanii, duniyaa numa gaarii osoo irraa deemuu baatanii
- 20 Dureessi lama fuudhaa magaalale waliitii
- 21 Deegaan tokkuma fuudhaa takkitti akka wahiitii

- 22 Burraanaa hiddi gadfageenyaa way sarduu hiddi jabeenyaa
- 23 Jaartiin jaarsa mootee way sagalee jajjabeenyaa
- 24 Dardareen dur gaarii qarqartoo muree miisaa
- 25 Kan ammaa hammaate qarxii qama'ee cisaa
- 26 Dardareen mooraa nyaatu dabasaab gurra hingeenyee27 Durba ganaana nyaatu qooshaan hirbaata hingeenyee
- 28 way hoojjaan boruu ganamaa hashara moo quxiidhaa
- 29 Aboo fayyaadahii hindhageenyee ajaja moo tuffiidha
- 30 Ayyiyyoo haadha guuzaa raftee moo nidhaggeessa
- 31 Yaa nama raftu naa dammeesaa deemtuu naa deebisaa
- 32 Atiilleen na dhoorkatu intala tan akka aduu iftuu
- 33 Aniilleen numaan faadhee kunoo hulaalee narraa cuftuu
- 34 Ashaa culul duutee tanboo maaltu daldaalaaa
- 35 Dalagaa diddaa malee maaltu nyaataa wallaalaa
- 36 Biyya biyyummaan yaamanii biyyee lafaan yaamanii
- 37 Aniilee hamaa tahuu silaa abbaa koottiin na yaamanii
- 38 Biyya biyyummaan yamanii biyyee lafaan yaamanii
- 39 Aniilee hamaa ta'uu silaa abbaa koottiin na waamanii
- 40 Dureessi lama fuudhaa diddiimtuu akka waliitti
- 41 Duunullee walawwaalaa nutti olla waliitti
- 42 Namni waa fardaa hinbeekne farad uleen bobbaase
- 43 Namni waan dhiiraa hinbeekne dhiira galee odeesse
- 44 Way qeerroon farda magaala dagaraan gad dhiisaa
- 45 Nama akka jaarsaa haa galuu gad dhiisaa

- 46 Katarri bunaa mee akka itti dhaaban ilaali
- 47 Dureessi xiqqaa hinqabuu akka itti faarsan ilaali
- 48 Namni ammaa taa'ee kan hinqonnee shanyiidhaa
- 49 Uuda namaa dhaqqee dhuga hiccinnidha
- 50 Olollee ololchisee gaali ilmoo taphaciisee
- 51 Dalgee galagsiisee abbaan ilmoo taphachiisee
- 52 Magaalleen magaallanii diimtuu manni moggaadha
- 53 Haati magaallee deesse namayyuun sodaadha
- 54 Marashaan tan magaalaa dongoraan muka gaaraa
- 55 Jaarsi jaartii dadhabe bira taa'ee abaaraa
- 56 Darashiin beekaan toltii qoosaan koflaan toltii
- 57 Bifa dhiiraa fakkaatti jaartiin jaarsa fakkaatii
- 58 Jaartiin ifaa manaatti manni isheedhaan toltii
- 59 Manallee dhaabaa tolchaa dagalleedhaan miidhagsaa
- 60 Kennaallee abbaa kennaa haadha warraa miidhagsaa
- 61 Addeellyyoo bululoo toohoon akkamiin tootu
- 62 Nadhoo dureessa hinmootuu laali hiyyeessa akka gootuu
- 63 Hammareessa daraaree muka walkeessa saaree
- 64 Deegaan duranuu beekaa dhiira teenya hamaan dureessa daaree
- 65 Gabaabaa namuu faarsuu dheeraa namuu irra qaarsuu
- 66 Osoo dhagaalee cabsee hiyyeessa namuu faarsuu
- 67 Obarraan miinyaa taa'uu qunneen galaana yaa'uu
- 68 Abaduu ka'uu oolee dhagaan dhagaarra taa'uu
- 69 Haleetuu numa roobaa yoo dumeessi jiraatee

- 70 Abaduu numa quufnaa yoo mataan nu jiraatee
- 71 Garbuu baalli sagalli sagallessaan lafa taa'aa
- 72 Ilma abbaan tokkoo dhalee tokkoo caayaa itti taa'aa
- 73 Hajji Muummeen ni je'ee waan je'eetuu jiraa
- 74 Sokkituu barbaadinaa dhalaan hulaayyuu jiraa
- 75 Galaanaatu huubaan deeme tuujii geenyaan naannaa'ee
- 76 Namni muunyoo saayibee gala boodaa qaanawee
- 77 Waldagabreen Amaaraa kan mataa bututtuudhaa
- 78 Aboo Amaaraan gooftaa jennee ashkara mootii lubbuudhaa
- 79 Amma maa natty boontaa boona booyraa jaldeessaa
- 80 Ani si dubbisuu balleessee booda booyaaf teessa
- 81 Darashiin yaadumaa yaadaan akeekachisanii
- 82 Asaboot Koran malee diida niinii hinarkanii
- 83 Hayyuu gabarran malee heera hundee arkanii
- 84 Aannan hinqabu malee bokkuu ilmoo niqabaa
- 85 Himata hinbeekne malee gowwaan haqa niqabaa
- 86 Leenci dallaan hindhoowuu yoo Rabbi dhoowe malee
- 87 Oromoo lolli hindhoowu yoo heerri dhoowwe malee

Waraqaa Mirkanneeffannoo

Qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame kun waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa koo ta'uu ibsaa, hojiin kanaan dura Yuunivarsiitii kamiyyuu keessatti kan hindhihaanne ta'uu isaafi taadaawwan qorannoo kanaaf dubbise hunda isaanii wabii keessa kaa'uu koo mallattoo koottiin mirkanneessa.

Maqaa qorataa.....

Mallaattoo.....

Guyyaa.....